

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

โครงการวิจัยเรื่อง “วิถีการผลิตข้าวเพื่อการพึ่งตนเองในระดับครอบครัวและชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด” เป็นโครงการที่ศึกษาเกี่ยวกับวิถีการผลิตข้าว ได้แก่ ศึกษาเกี่ยวกับบริบทชุมชน วิถีการผลิตข้าว วัฒนธรรม/ความเชื่อเกี่ยวกับข้าว รูปแบบที่เหมาะสมในการผลิตข้าว เป็นเงื่อนไขในการสร้างการเรียนรู้ โดยศึกษาผ่านกระบวนการวิจัย การเรียนรู้ แนวคิดและทฤษฎีต่างๆที่เกี่ยวข้อง ฯลฯ ที่สนับสนุนให้เกิดการเรียนรู้ และมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ที่นำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิตได้ในระดับครอบครัวและชุมชนต่อไป ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการศึกษาแนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง

1.1 ความเข้มแข็งของชุมชน

1.2 การพึ่งพาตนเอง

1.2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาศักยภาพของชุมชนพึ่งตนเอง

1.2.2 แนวคิดในการพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน

เกษตรกรรม

1.2.3 แนวคิดการพึ่งตนเองทางด้านการเกษตร

2. แนวคิดการฟื้นฟูความมั่นคงทางอาหารและการผลิตที่ยั่งยืน ด้วยการฟื้นฟูนิเวศน์วัฒนธรรมของชุมชน (ภาคอีสาน)

3. ทฤษฎีการมีส่วนร่วม

3.1 แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (PAR)

3.2 แนวคิดและหลักการเกี่ยวกับงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (CBR)

4. แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้

5. แนวคิดการแพร่กระจายนวัตกรรมและทฤษฎีการยอมรับ

6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง

1.1 ความเข้มแข็งของชุมชน

ประเวศ (2538) กล่าวถึง ความเข้มแข็งของชุมชนว่า ความเข้มแข็งของชุมชนเป็นปัจจัยที่แก้ปัญหาทุกอย่างพร้อมกันไป เศรษฐกิจ จิตใจ สิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม และการเมือง ทุกคนควรจะเข้าใจความเป็นชุมชน มีส่วนสร้างความเป็นชุมชน และแสวงหากลไกสนับสนุนความเป็นชุมชน

ฉัตรทิพย์ (2536) กล่าวถึง สภาพสังคมในอนาคตมีแนวโน้มจะเกิดปัญหาที่มีลักษณะสลับซับซ้อน และเชื่อมโยงกันมากขึ้น ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม สิ่งของไทยและโลกอนาคตต้องการ คือกลไกการจัดการกับปัญหาที่ยุ่งยากและสลับซับซ้อนเหล่านี้ เพื่อสร้างสรรค์การพัฒนาที่ยั่งยืน จากประสบการณ์ของกรณี ในประเทศไทยและนานาชาติทั่วโลกได้ให้คำตอบว่า กลไกการจัดการนี้คือ ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งมีตัวอย่างให้เห็นมากมายว่า การพัฒนาองค์กรชุมชนให้เข้มแข็งและมีบทบาทสำคัญในการพัฒนานั้น นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนและสังคมในทุกๆด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การศึกษา และสุขภาพอนามัย

กาญจนา (2538) สรุปว่า ในหมู่บ้านที่ต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จะมีกลุ่มชาวบ้านที่ก้าวออกมาเป็นแถวหน้ามีการพยายามหาวิธีการต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน พยายามระดมสรรพกำลังต่างๆ ไม่ว่าจะมาจากภายในท้องถิ่นของเขาเอง หรือแหล่งความรู้ที่มาจากภายนอกชุมชนเพื่อทำการแก้ไขปัญหาของชุมชนโดยอาศัยแนวทางการพึ่งตนเอง การมีกลุ่มเช่นนี้ดำรงอยู่นั่นเองที่เป็นตัวอธิบายถึงความสามารถที่ชุมชนชนบทสามารถดำรงอยู่ได้

เอนก (2536) ได้ชี้ว่า ปัจจัยที่ส่งเสริมความเข้มแข็งในการพึ่งพาตัวเองจะมีองค์ประกอบ 3 ประการคือ

- 1) การมีภูมิปัญญาที่สืบสานและประยุกต์ได้สอดคล้องต่อการเปลี่ยนแปลง จากภายนอก
- 2) องค์กรชุมชน และกลุ่มมีผู้นำที่มีคุณธรรมและภูมิปัญญา
- 3) การมีเวทีเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลง และเท่าทันต่อการบูรณาการจากภายนอก

อำภา (2543) ได้สรุปผลการค้นคว้าด้านทุนทางสังคมที่ส่งเสริมถึงความเข้มแข็งชุมชน ว่ามีเงื่อนไขสำคัญดังนี้

- 1) ระบบคุณค่า อุดมการณ์ ความเชื่อ ที่อยู่บนพื้นฐานของการเคารพบนอบต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกป้องธรรมชาติ ที่

ทำให้ชุมชนยังคงดำรงรักษาธรรมเนียมชาตอย่างหนักแน่น ความสมถะ สันโดษที่เป็นรากฐานทางพุทธศาสนา จิตสำนึกในการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นต้น

2)- ภูมิปัญญาท้องถิ่นและกระบวนการเรียนรู้ ที่ชุมชนสรรค์สร้างและสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ เช่น ภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม หมอพื้นบ้าน การจัดการทรัพยากร ศิลปหัตถกรรม การอยู่อาศัย ซึ่งภูมิปัญญาของชุมชน มีแง่มุมรายละเอียดที่น่าสนใจ รวมถึงประสบการณ์ของชุมชนในการแก้ปัญหาของชุมชนที่ผ่านมา

3) ผู้นำทางปัญญาของชุมชน หรือ ปราชญ์ชาวบ้าน ที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพและมีบทบาทในการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน เช่น ผู้อาวุโส พระ หมอพื้นบ้าน ผู้นำเกษตรกร

4) โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นแนวราบ ซึ่งเอื้อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

5) ระบบกรรมสิทธิ์และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน หรือสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร เป็นการควบคุมให้ชุมชนใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหมาะสม เป็นธรรม

6) สถาบันชุมชน ได้แก่ กฎ จารีต ประเพณี วัฒนธรรม จิตสำนึกร่วม รวมถึงกระบวนการควบคุมให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดที่เป็นอยู่

7) ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ซึ่งแตกต่างกันไปตามสภาพของระบบนิเวศและเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง อันก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และก่อให้เกิดความเข้มแข็งของสังคมโดยรวม

8) การมีกลุ่ม องค์กรที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะในภาคประชาสังคม เช่น องค์กรชุมชน เครือข่ายประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มวิชาชีพ นักวิชาการ ที่ดำเนินกิจกรรมสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชนในประเด็นต่าง ๆ

จากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดการพึ่งตนเองในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชนพบว่า ปัญหาของครอบครัวและชุมชนจะมีความซับซ้อนและเชื่อมโยงกับปัญหาภายนอกมากขึ้น ทั้งเรื่องเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเป็นแรงผลักดันให้ปัญหาที่มีอยู่นั้นรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ และการที่จะทำให้เกิดการพึ่งตนเองได้นั้นสิ่งสำคัญคือ ชุมชนจะต้องรู้ปัญหาและระดมสรรพกำลังในส่วนต่างๆเข้ามาช่วยกัน โดยอาศัยต้นทุนทางสังคมในแต่ละที่มีอยู่แล้ว เช่น ภูมิปัญญา กลุ่มต่างๆ คุณค่าของชุมชนที่มีอยู่เดิม มาเป็นแนวทางการกำหนด การพึ่งตนเองใหม่ภายใต้ปัญหาที่ซับซ้อนโดยสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก

งานวิจัยในครั้งนี้ พบว่า กระบวนการพึ่งตนเองของชุมชนที่จะเกิดขึ้นภายใต้ปรากฏการณ์ปัญหาของชุมชนที่ซับซ้อนนั้นต้องเริ่มต้นจาก การสร้างการเรียนรู้ปัญหาและการรู้เท่าทันสังคมภายนอก การค้นหาปัญหาของตนเองให้เห็นสาเหตุพร้อมกับการค้นหาภูมิปัญญาเดิมที่มีอยู่ เพื่อ

กำหนดแนวทางการพึ่งตนเองขึ้นมาใหม่ ด้วยการศึกษาค้นคว้าด้วยชุมชนเอง งานศึกษาครั้งนี้จึงจะเน้นการศึกษาปัญหาของตนเองด้วยการเก็บข้อมูลภายในครอบครัวและชุมชนของตนเอง แล้วนำมาวิเคราะห์แนวโน้มพร้อมกับหาทางออกร่วมกัน

1.2 การพึ่งพาตนเอง

ความหมายของการพึ่งตนเอง

การค้นหาคำหมายของคำว่า การพึ่งตนเอง พบว่ามีผู้รู้จำนวนมากได้ให้คำจำกัดความไว้หลายมิติด้วยกัน สามารถประมวลได้เบื้องต้นดังนี้

มหาตมะคานธี (อ้างใน ปราณี, 2534) ได้ชี้ว่าการพึ่งตนเองว่าคือความตระหนักถึงพลังของตนเอง ซึ่งมีนัยยะถึงความสามารถที่จะตัดสินใจอย่างอิสระและควบคุมเหนือความสัมพันธ์ต่าง ๆ จากภายนอก

สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2530) ได้สรุปความหมายของการพึ่งตนเองว่า ความเป็นตนเองในทางความคิด ทักษะการมองปัญหาต่าง ๆ การตัดสินใจด้วยตนเองให้เป็นการสำนึกรู้ตลอดจนการวิเคราะห์ถึงสาเหตุวิกฤตการณ์แห่งปัญหาการพัฒนา อันสืบเนื่องมาจากกลยุทธ์การพัฒนาที่สร้างสภาวะการพึ่งพาภายนอก มาเป็นการตัดสินใจดำเนินการโดยสถาบันของชุมชน เพื่อประโยชน์ของชุมชนทั้งในด้านการแก้ปัญหาและในด้านพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชน คำว่าพึ่งตนเอง น่าจะมีความหมายเป็นเชิงสัมพัทธ์คือ เป็นการพึ่งตนเองที่ไม่นำไปสู่การพึ่งพา เป็นการพึ่งพาอาศัยอย่างรู้เท่าทัน และเป็นการมุ่งสู่ความเป็นไท ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

วิบูลย์ (2534) ให้ทัศนะว่า การพึ่งตนเอง ไม่ได้หมายถึงการไม่พึ่งใครเลย ทุกอย่างทำกินเอง ใช้เอง ไม่ต้องซื้อไม่ต้องขาย และไม่ได้หมายถึงการปฏิเสธเทคโนโลยีสมัยใหม่ หันกลับไปใช้วิถีชีวิตแบบเก่าดั้งเดิม แต่การพึ่งตนเองเป็นการจัดชีวิตให้สัมพันธ์กับคน สังคม และธรรมชาติรอบตัวอย่างเหมาะสม เป็นการสร้างสวัสดิการและความมั่นคงให้กับชีวิตตนเองทั้งในปัจจุบันและอนาคต สวัสดิการนี้พร้อมจะตอบสนองได้ทันที โดยที่เราไม่ต้องเรียกร้องให้ใครมาจัดสวัสดิการให้ และไม่จำเป็นต้องให้ใครมาช่วยเหลือ เพราะเราสามารถพึ่งพาตนเองได้ในโอกาสนั้นๆ

เสรี (2536) ได้กล่าวไว้ว่า การพึ่งตนเองของชาวบ้าน เป็นการแสดงออกถึงการเกื้อกูลกันระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ มีการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชนเป็นเอกลักษณ์สำคัญประการหนึ่ง โดยมีคนจากภายนอกเข้าไปเกี่ยวข้องน้อย ชาวบ้านจะตระหนักถึงการมีส่วนร่วมในชุมชน และสร้างจุดยืนที่มั่นคงของตนขึ้นมา จุดยืนนั้นเกี่ยวเนื่องอย่างสัมพันธ์กันกับวัฒนธรรมพื้นบ้าน ซึ่งเป็นระบบคุณค่าดั้งเดิมในอดีต และจุดยืนจากพลังทางวัฒนธรรมนั่นเอง ทำให้ได้มาซึ่งอำนาจในการตัดสินใจ การบริหารจัดการและดำเนินการพัฒนา

ตนเองโดยไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นการถูกบังคับ ยัดเยียด หรือเป็นเพียงผู้ตอบสนองนโยบายจากเบื้องบนอย่างที่เป็นมา

งานวิจัยในครั้งนี้จึงได้ให้ความหมายของการพึ่งตนเอง ไว้ว่า ความสามารถของชาวบ้านหนองขามพัฒนาในการผลิตข้าวได้โดยไม่พึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอก เช่น การค้นหาวัสดุอุปกรณ์ที่มีอยู่ในครอบครัวและชุมชน มาปรับประยุกต์ใช้ โดยอาศัยภูมิปัญญาดั้งเดิมผสมผสานกับองค์ความรู้ใหม่ๆ จากภายนอก ที่ไม่ทำลายฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน

องค์ประกอบของการพึ่งตนเอง

การจำแนกองค์ประกอบของการพึ่งตนเอง เป็นการพิจารณาที่ระบบย่อยและความสัมพันธ์ขององค์ประกอบ ซึ่งผู้รู้จำนวนหนึ่งได้จำแนกองค์ประกอบของการพึ่งตนเองไว้ดังนี้

สัญญา (2536) ได้ชี้ว่าการพึ่งตนเอง จะต้องมีการพึ่งตนเองที่ 5 ด้านด้วยกันคือ

1) พึ่งตนเองได้ทางเทคโนโลยี (Technology) หมายถึงการมีปริมาณและคุณภาพของเทคโนโลยีทางวัตถุ เช่น เครื่องมือ เครื่องจักร และเทคโนโลยีทางสังคม เช่น การรู้จักวางแผน การจัดการ การมีมนุษยสัมพันธ์ การรู้จักการใช้ของมีประสิทธิภาพ และการบำรุงรักษาให้คงสภาพคืออยู่เสมอ รวมถึงของใหม่และภูมิปัญญาดั้งเดิมของท้องถิ่นด้วย

2) พึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ (Economic) หมายถึง ความสามารถดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจที่มีความมั่นคง สมบูรณ์พูนสุขพอควร หรือหากมองในแง่ความสมดุลระหว่างอุปสงค์และอุปทาน จุดสมดุลจะต้องสูงพอสมควร

3) พึ่งตนเองได้ทางทรัพยากรธรรมชาติ (Natural Resources) หมายถึง การมีอยู่ของสิ่งใด ๆ โดยธรรมชาติในชุมชน เป็นความสามารถในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้น และสามารถรักษาทรัพยากรธรรมชาติให้ดำรงอยู่ไม่ให้เสื่อมเสียไปจนหมดสิ้น

4) พึ่งตนเองได้ทางจิตใจ (Mind) หมายถึง สภาพจิตใจที่กล้าแข็งในการต่อสู้กับปัญหาอุปสรรคในการเลี้ยงชีพ การพัฒนาชีวิตให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น ในการปกครองตนเอง ในการป้องกันกิเลส ตัณหา ไม่ให้โลกหรืออยากได้ อยากดิ้นเกินความสามารถของตนเอง

5) พึ่งตนเองได้ทางสังคม และวัฒนธรรม (Socio-culture) หมายถึง ภาวะการณ์ที่กลุ่มคนกลุ่มหนึ่งๆ มีความเป็นปึกแผ่นเหนียวแน่น มีผู้นำที่มีประสิทธิภาพ สามารถนำพากลุ่มคนเหล่านี้ปฏิบัติหน้าที่ต่างๆของตน ไปสู่เป้าหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ระดับของการพึ่งตนเอง

ทางด้านระดับของการพึ่งตนเอง คือการพิจารณา ขอบเขตของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการพึ่งตนเองว่า อยู่อย่างเป็นปัจเจกชนหรือมีความเป็นกลุ่มก้อน ทั้งนี้ ประวิณ (มปป. อ้างใน นิรันดร์, 2541) ได้แบ่งระดับการพึ่งตนเองออกเป็น 3 ระดับ คือ

1) การพึ่งตนเองระดับปัจเจกบุคคล หมายถึง คนที่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้จากสิ่งที่เขาหา มาได้เอง เป็นอิสระอย่างแท้จริง ไม่ต้องขึ้นกับใคร รวมถึงสามารถร่วมทำงานกับผู้อื่นได้ เต็มใจที่จะ ช่วยเหลือคนอื่น ๆ และให้คนอื่น ๆ ช่วย แต่เป็นผู้ที่ไม่พึ่งพาอาศัยใคร

2) การพึ่งตนเองระดับชุมชน หมายถึง ชุมชนสามารถใช้ทรัพยากรและทักษะซึ่งเป็น เจ้าของร่วมกันเพื่อสวัสดิการของตนเองและเพื่อการพัฒนาของเขาเอง จะต้องไม่มีความคิดว่า รัฐบาลหรือหน่วยงานในท้องถิ่น จะมาช่วยวางโครงการ และแก้ปัญหาของท้องถิ่นได้ด้วยตนเอง ความช่วยเหลือจากภายนอกอาจมาในรูปแบบคำแนะนำ ความชำนาญและเงินกู้ยืม สิ่งเหล่านี้ คนใน ชุมชนจะต้องตระหนักได้ดีว่า จะต้องขอใช้คืนไม่โดยตรงที่ทางอ้อม โดยเฉพาะการช่วยเหลือด้าน การเงินที่มาจากภายนอกนั้น ชุมชนจะร้องขอได้ก็ต่อเมื่อท้องถิ่น ได้พยายามใช้ทรัพยากรของ ท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาไปก่อนนั้นแล้ว

3) การพึ่งตนเองระดับประเทศ หมายถึง เมื่อทุกคนและชุมชนในประเทศพึ่งตนเองได้ ประเทศก็จะสามารถพึ่งตนเองได้ด้วย พลเมืองในประเทศต้องยอมรับร่วมกันและมีความพยายาม ร่วมกัน จึงจะบรรลุอุดมการณ์พึ่งตนเองได้ในที่สุด

กาญจนา (2530) ได้แบ่งระดับการให้ความหมายการพึ่งตนเองออกเป็น 2 ส่วนคือ (1) การ พึ่งตนเองในเชิงปัจเจกบุคคล หมายถึง กิจกรรมทั้งหลายที่กระทำโดยปัจเจกและครัวเรือน เพื่อ บรรลุการมีหลักประกันของการดำรงชีพของเขา (2) การพึ่งตนเองในเชิงกลุ่ม หมายถึง สังคม(กลุ่ม) มีการจัดระบบเพื่อให้ประชาชนสามารถดำเนินการตอบสนองความต้องการของตนเอง ด้วยวิธีการ ช่วยเหลือตนเอง ด้วยการร่วมมือกับคนอื่นที่อยู่ในสถานการณ์เดียวกัน ทั้งนี้การพึ่งตนเองที่แท้จริง ต้องกินความรวมถึงว่า กลุ่มนั้นมีอิสระในการตั้งเป้าหมาย และมีอิสระในการดำเนินการให้บรรลุ เป้าหมายโดยอาศัยความพยายามและกำลังของคน

อภิชาติ และคณะ (2543) ได้แบ่งขอบเขตการพึ่งตนเองเป็น 2 ลักษณะที่เกี่ยวข้องกันคือ การ พึ่งตนเองทางกายภาพ ได้แก่ การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจและการปกครอง ตลอดจนการจัด ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแผนของตัวเอง ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก โดยสัมพันธ์กับ ส่วนที่สองคือ การพึ่งตนเองทางวัฒนธรรม ความเชื่อ สติปัญญาและอำนาจการตัดสินใจ ซึ่งมีผลต่อกันทั้งสองด้าน การพึ่งตนเองดังกล่าวมิใช่การปิดตัวเองและโดดเดี่ยวตัวเองออกจากสังคมทั่วไป อย่างไรก็ตามเมื่อมองในมิติของหมู่บ้านพึ่งตนเอง มีความหมายว่าเป็นสังคมที่มีแบบแผนทาง วัฒนธรรมและการผลิตของตัวเอง มีการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก มีศักยภาพที่ดำเนินการตาม รากฐานทางวัฒนธรรมของตัวเองสูง ขณะเดียวกันก็มีการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกันทั้งภายใน หมู่บ้านและภายนอกหมู่บ้าน โดยสามารถดำรงความเป็นตัวเองที่สืบทอดวิธีการพึ่งตนเองไว้ได้ทั้ง สองด้าน

จากความหมาย องค์ประกอบ ระดับการพึ่งตนเอง และขอบเขตของการพึ่งตนเองข้างต้น เมื่อมองในภาพรวมแล้วนำมาเชื่อมโยงกับระบบเกษตรก็จะพบว่า ในบรรดาหลักการของเกษตรกรรมยั่งยืน หรือเกษตรกรรมทางเลือกประเภทต่างๆ ล้วนแล้วแต่ถือว่าการพึ่งตนเองเป็นหัวใจที่สำคัญที่สุด เพราะการพึ่งตนเองเท่านั้นที่จะช่วยให้เกษตรกรสามารถกำหนดวิถีชีวิตของตนเองได้

การทบทวนแนวคิด ทฤษฎีเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง พบว่า การพึ่งตนเองทั้งในระดับครอบครัวและระดับชุมชน คือ การพยายามทำงานทุกอย่างด้วยตัวเกษตรกรเอง หรืออาศัยแรงงานภายในครอบครัว เป็นการลดต้นทุนการผลิต จากที่เคยใช้มากก็กลายมาเป็นใช้น้อย จากที่เคยเสียเปรียบก็กลายมาเป็นได้เปรียบ ไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของเวลาและกลไกตลาด เพราะการพึ่งตนเองทางด้านการผลิต เน้นการตอบสนองความต้องการพื้นฐานของครอบครัวเป็นหลัก ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ เพื่ออุปโภคบริโภคภายในครัวเรือน ส่วนที่เหลือจากการใช้สอย ก็นำออกขาย ได้กำไรเป็นตัวเงินกลับคืนมา ความพยายามเพื่อการผลิตด้วยตนเองนั้น ไม่ได้หมายถึง การไม่พึ่งพาใคร หรือปัจจัยภายนอกเลย หากแต่เป็นการพึ่งพาอย่างเพียงพอและรู้เท่าทัน ความสามารถในการเป็นผู้กำหนดวิถีชีวิตของตนเองได้อย่างเข้มแข็ง ทำให้มีอำนาจในการต่อรองกับสิ่งที่เคยมีอำนาจเหนือกว่า การทำการเกษตรในลักษณะดังกล่าว ทำให้เกษตรกรได้ใกล้ชิดกับสมาชิกในครอบครัวมากขึ้น ความอบอุ่นร่มเย็นที่เกิดขึ้นทำให้การทำงานเป็นไปอย่างมีความสุข เกษตรกรพอใจ ภูมิใจ ในวิถีชีวิตของตน แรงจูงใจในการทำงาน และความพยายามในการผลิตก็จะมีมากขึ้นไปตามลำดับ

ดังนั้นการศึกษาครั้งนี้จะเน้นการพึ่งตนเองทั้งระดับครอบครัวและระดับชุมชนในด้านการผลิตที่ช่วยเหลือตนเองให้มากที่สุด และช่วยเหลือกันเองให้มากที่สุด ภายใต้วัฒนธรรมชุมชนที่มีอยู่เดิมและการรวมกลุ่มเกษตรกรที่มีปัญหา ได้เกิดกระบวนการพึ่งตนเองในแนวใหม่

1.2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาศักยภาพของชุมชนพึ่งตนเอง

อัจฉริยะ (2542) กล่าวว่า การพึ่งตนเองได้ของปัจเจกบุคคล เป็นพลังแห่งการปฏิวัติที่น่าชื่นชม แต่ในความเป็นจริงนั้นเป็นเพียงพลังจุดเล็กๆ ที่ยังอยู่ห่างไกลกับการเอาชนะสถานะที่มีอำนาจเหนือกว่าการเอารัดเอาเปรียบของกลไกตลาด หากแต่เมื่อนำหลายๆปัจเจกบุคคลมาอยู่รวมกัน อาศัยคุณค่าที่แฝงอยู่ในตัวทุกคนยอมทำให้เกิดพลังแห่งชุมชนที่เข้มแข็ง และมีอำนาจต่อรองขึ้นมาได้

นอกจากนี้ยังมีผู้กล่าวถึงศักยภาพและพลังชุมชนนี้ไว้อย่างน่าสนใจหลายท่าน เช่น

สุเมธ (2536) กล่าวว่า การรวมกลุ่มกันทำให้สามารถแก้ปัญหาได้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี สมาชิกของชุมชนจะตระหนักถึงพลังและความสามารถที่มีอยู่ในตนเอง ทำให้ชุมชนมีอำนาจในการต่อรอง เกิดการเชื่อมั่นและมีจุดหมายเดียวกันเพื่อต้องการที่จะพึ่งตนเองในที่สุด

พิทยา (2533) ให้ความเห็นว่า ศักยภาพของชุมชน คือความสามารถของกลุ่มคนที่มีเอกภาพร่วมกัน มีความผูกพันสามัคคี ว่าอะไรว่าตามกัน ทำอะไรทำตามกัน ยอมรับนำถือสติปัญญาและการนำของผู้นำธรรมชาติของชุมชนร่วมกัน ย่อมมีพลังความสามารถที่จะทำงานให้เกิดผลสำเร็จได้มาก

ฉัตรทิพย์ (2534) วิเคราะห์ว่า ปัจจัยสำคัญของการส่งเสริมให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง คือการมีเบญจขันธ์ได้แก่

- 1) การมีจิตใจเปี่ยมธรรมะ ขยัน หมั่นเพียร และสันโดษ
- 2) การมีแบบแผนการผลิตตามแนวเกษตรกรรมผสมผสาน
- 3) การมีชีวิตที่สมดุลต่อธรรมชาติ
- 4) การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจโดยไม่ต้องพึ่งภายนอก
- 5) การมีวิถีชุมชน มีสถาบันครอบครัว วัด และวัฒนธรรมชุมชนแห่งการช่วยเหลือพึ่งพากัน

ชาติชาย (2543) กล่าวว่า แนวทางการพึ่งตนเองในการพัฒนาชนบท จะต้องมีความเชื่อมั่นว่าตนเองย่อมช่วยตนเองได้ก่อน โดยจะต้องมีกระบวนการที่เกี่ยวข้องดังนี้

- 1) ความรู้สึกร่วมของการรวมกลุ่มเกิดจากความสนใจร่วมกัน
- 2) ค่านิยมประชาธิปไตย โดยเน้นการยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น และใช้มติของที่ประชุมตัดสินใจโดยไม่ใช้อิทธิพลส่วนตัวของคนใดคนหนึ่ง

3) การทำงานร่วมกันจะต้องมีการตกลงร่วมกันเกี่ยวกับกิจกรรมร่วม และการกระทำร่วมกัน โดยมีการแบ่งบทบาทหน้าที่ ความรับผิดชอบร่วมกัน

4) การทำงานเป็นกลุ่ม ต้องให้ความสำคัญต่อความสนใจของกลุ่ม และพยายามในการดำเนินการนั้นบรรลุผลของความสนใจนั้น

5) การปลูกฝังให้มีความคิดสร้างสรรค์ใหม่ ๆ การริเริ่มการแสวงหาทรัพยากรใหม่ ๆ การใช้เทคโนโลยีใหม่ที่เหมาะสม และบริหารและการจัดรูปองค์กรใหม่ เพื่อให้มีประสพการณ์ใหม่ ๆ

6) การร่วมกันสร้างความเชื่อถือว่าตนเองสามารถช่วยเหลือตนเองได้ โดยมีการรวบรวมทรัพยากรของกลุ่มหรือชุมชนทั้งกายภาพหรือทางวัตถุ ผนวกกับจิตใจ และมองการใช้ทรัพยากรจากภายนอกเป็นเพียงลำดับรองหรือตัวประกอบเท่านั้น

กล่าวโดยสรุป การพึ่งตนเองมีนัยสำคัญ คือ การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจและการปกครอง และ การพึ่งตนเองทางวัฒนธรรม ความเชื่อ ทั้งนี้การพึ่งตนเองไม่ได้หมายถึงการปิดกั้นชุมชน หรือสร้างระบบสังคมปิด หากแต่เป็นการจัดความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับภายนอกชุมชน โดยที่ชุมชนจะเน้นการใช้ศักยภาพของชุมชนที่ได้รับการสืบทอดมาอย่างช้านาน ตลอดจนการคิดค้นดัดแปลงอันเกิดจากการเรียนรู้ในการแก้ปัญหาของตนเอง

1.2.2 แนวคิดในการพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนเกษตรกรรม

แนวคิดในการพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนเกษตรกรรม สุพัตร (2532 อ้างใน ถวิล, 2538) ประกอบด้วย

- 1) สิ่งใดไม่มี ถ้าชุมชนกระทำเองได้ ควรส่งเสริมให้ชุมชนนั้นกระทำ
- 2) จะต้องส่งเสริมให้สมาชิกของชุมชนเพิ่มขีดความสามารถในการผลิตด้วยตนเอง เพื่อเหลือไว้แลกเปลี่ยนบ้าง
- 3) ส่งเสริมการพัฒนาเทคโนโลยี และการดำรงคงอยู่ของภูมิปัญญาแบบพื้นบ้าน
- 4) พัฒนาความรู้ทางสังคมการเมือง ทางความคิดให้แก่สมาชิกในชุมชน ให้ทันต่อโลก ต่อธรรมชาติและเหตุการณ์ต่างๆ
- 5) ให้สมาชิกของชุมชนได้มีส่วนร่วมอย่างจริงจัง ในการกำหนดนโยบายการเปลี่ยนแปลงของชุมชน คือ ร่วมรับรู้ ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมดูแลรักษา

จากแนวคิดการพัฒนาให้เกษตรกรรมมีศักยภาพการพึ่งตนเองได้ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ล้วนแต่มีแนวโน้มนิยมและทิศทางเดียวกัน คือ ต้องการส่งเสริมให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ด้วยวิถีไทย โดยไม่จำเป็นต้องปิดบังตัวเองจากโลกภายนอก แล้วย้อนกลับไปใช้ชีวิตเลียนแบบผู้คนในอดีตเสียทุกอย่าง แต่ในทางตรงกันข้าม เมื่อไม่สามารถปิดกั้นกระแสจากโลกภายนอกได้ ดังนั้นการเลือกรับ และปรับใช้ให้เหมาะสม สอดคล้องกับวิถีชีวิตจึงเป็นสิ่งที่ควรกระทำมากที่สุด โดยความสัมพันธ์ดังกล่าว ต้องเป็นอิสระเท่าเทียม รู้เท่าทันและเอื้อประโยชน์ต่อกันและกัน สมาชิกของชุมชนจะต้องตระหนักถึงพลังและความสามารถที่จะนำไปสู่การพึ่งตนเองได้ด้วยตัวเอง ดังนั้นการศึกษาในครั้งนี้เห็นด้วยกับแนวคิดดังกล่าวและที่สำคัญคือการสร้างความตระหนักและรับรู้ปัญหาและศักยภาพของตนเอง

1.2.3 แนวคิดการพึ่งตนเองทางด้านการเกษตร

การทำการเกษตรแผนปัจจุบัน ที่มุ่งเน้นการใช้ สารเคมีในการปราบศัตรูพืช การใช้ปุ๋ยเคมีในการเร่งการเจริญเติบโต ซึ่งกระบวนการผลิตดังกล่าวได้ทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ อาทิเช่นการตกค้างของสารเคมีในดินและผลผลิตทางการเกษตร ทำให้เกษตรกรไม่

สามารถพึ่งตนเองได้ การวิจัยรูปแบบการผลิตข้าวที่นำไปสู่การพึ่งตนเองทางการผลิตผู้วิจัยได้รวบรวมแนวความคิดที่เกี่ยวข้องกับการทำการเกษตรแบบพึ่งตนเองของชุมชน โดยภาพรวมคือเกษตรกรรมทางเลือก หรือการทำเกษตรยั่งยืน

เดชา (มปป. อ้างใน วิชัย, 2549) ได้ให้คำจำกัดความ เกษตรกรรมยั่งยืนว่า เป็นเกษตรองค์รวม คือ รวมเอาวิถีชีวิต วัฒนธรรม ความหลากหลายทางชีวภาพ ความมั่นคง ทำให้คนมีทางเลือกในการจัดการการเกษตรที่ใช้ทรัพยากรท้องถิ่นและอนุรักษ์ธรรมชาติ

ธันวา (มปป. อ้างใน วิชัย, 2549) ได้ให้ขอบข่ายความหมายของเกษตรยั่งยืนว่าเกี่ยวข้องกับปัจจัยหลัก 4 ประการ ได้แก่ 1) ควรเป็นการผลิตที่สามารถก่อให้เกิดผลผลิตที่เพียงพอต่อความต้องการพื้นฐานของสังคม 2) ควรเป็นการผลิตที่มีความเป็นไปทางเศรษฐกิจ 3) ควรเป็นการผลิตที่ยังสามารถรักษาหรือยกระดับสภาพทรัพยากรสิ่งแวดล้อม ซึ่งการผลิตทางการเกษตรนั้นต้องเกี่ยวข้องด้วย และ 4) ควรเป็นการผลิตที่ปรับปรุงคุณภาพชีวิตของเกษตรกร ตลอดจนคุณภาพชีวิตของสังคมส่วนรวมให้ดีขึ้น

แสวง (2544) ได้ให้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีว่า เกษตรกรรมยั่งยืน มีหลักคิด 3 มิติ คือ

- 1) เกษตรกรรมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักการพึ่งตนเอง
- 2) ผู้ผลิตและผู้บริโภคไม่อันตราย
- 3) สิ่งแวดล้อมไม่เสียหาย

จะเห็นได้ว่า เกษตรกรรมยั่งยืน มีผู้รู้ให้ความหมายที่ค่อนข้างหลากหลาย แต่เป็นไปในทิศทางที่สอดคล้องกัน คือนั้นเรื่องการพึ่งตนเอง เรื่องการรักษาสภาพแวดล้อม ธรรมชาติ เน้นเรื่องการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการกับพื้นที่ทางการเกษตรของตนเอง

องค์ประกอบของเกษตรกรรมยั่งยืน

ประทีป (2536) วิเคราะห์ว่า เกษตรยั่งยืน คือ การเกษตรที่เกื้อกูลทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม ในขณะที่เดียวกันสามารถรักษาหรือปรับปรุงสภาพแวดล้อมได้ มีองค์ประกอบหลัก 3 ด้านด้วยกันคือ

1) ความยั่งยืนทางด้านเศรษฐกิจ คือ รายได้สุทธิต่อหน่วยพื้นที่เป็นสิ่งจูงใจให้เกษตรกรยอมรับเทคโนโลยีเกษตรยั่งยืน สามารถพัฒนาเกษตรกรในการพึ่งพาตนเอง ทั้งในด้านปัจจัยการผลิตและการดำรงชีพ โดยการใชทรัพยากรอย่างประหยัดลดความผันผวนของผลผลิตและรายได้

2) ความยั่งยืนทางด้านสังคม คือ เมื่อเกษตรกรสามารถพึ่งพาตนเองได้ มีความเป็นอยู่ไม่ขัดสน มีโอกาสฯ ได้ศึกษาหาความรู้และพัฒนาตนเอง มีอาหารเพียงพอต่อการบริโภคและมีส่วนร่วม

ในการพัฒนาท้องถิ่น จึงทำให้เกิดความรักถิ่นฐาน มีความภาคภูมิใจในตนเอง ซึ่งจะช่วยลดปัญหาสังคมในเมืองได้อีกทางหนึ่ง

3) ความยั่งยืนทางด้านสิ่งแวดล้อม คือ การเกษตรที่ช่วยสร้างความสมดุลของระบบนิเวศ โดยเพิ่มความหลากหลายทางพันธุกรรมพืชและสัตว์ในระบบเกษตร ลดการใช้สารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืช โดยการสร้างกลไกควบคุมตนเอง ช่วยรักษาปรับปรุงสภาพแวดล้อม โดยฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ อันได้แก่ ป่าไม้ ดิน น้ำ

อำพล (2537) วิเคราะห์ว่า เกษตรกรรมยั่งยืน คือ วิธีการที่ผสมผสานวิธีการเกษตรแบบดั้งเดิม กับ วิธีการสมัยใหม่ในสภาพที่เหมาะสม เพื่อใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีประสิทธิภาพ และให้กระทบกระเทือนสภาพแวดล้อมน้อยที่สุด มีวิธีการดังนี้

- 1) ระบบการปลูกพืชและระบบนิเวศวิทยาจะต้องเลียนแบบสภาพของป่าธรรมชาติ
- 2) การรักษาระดับหรือเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ของดิน โดยพยายามรักษาและคืนสิ่งที่เคยมีอยู่ในดินก่อนการพัฒนา กลับสู่ดินในรูปแบบต่าง ๆ
- 3) การป้องกันและการกำจัดศัตรูพืช โดยต้องพยายามรักษาไว้อย่าทำลายหรือเพิ่มปริมาณสิ่งมีชีวิต ที่ทำหน้าที่ควบคุมดูแลจำนวนประชากรซึ่งกันและกัน
- 4) การใช้พันธุ์ต้านทานศัตรูพืช เพราะเป็นวิธีการที่สำคัญที่สุดของเกษตรกรรมยั่งยืน
- 5) การรณรงค์ โดยต้องรณรงค์ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ การอนุรักษ์ทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การป้องกันมลภาวะ

รูปแบบของเกษตรกรรมยั่งยืน

มัทธานีและประทีป (2545) ได้อธิบายและแบ่งเทคนิครูปแบบของ "เกษตรกรรมยั่งยืน" หรือ เกษตรทางเลือก ซึ่งมีเทคนิคหลากหลายรูปแบบ ซึ่งในเบื้องต้นแบ่งไว้ อย่างน้อย 4 รูปแบบ ดังนี้

1) เกษตรผสมผสาน เป็นการปลูกพืชหลากหลายชนิดรวมกัน หรือเลี้ยงสัตว์หลาย ๆ ชนิดรวมกัน หรือทั้งปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์หลาย ๆ ชนิดไปพร้อมกัน หรือพุดง่าย ๆ เป็นการทำการเกษตรตั้งแต่ 2 กิจกรรมขึ้นไปบนพื้นที่และเวลาเดียวกัน เป็นการทำการเกษตรที่เกื้อกูลหรือเป็นผลพลอยได้ซึ่งกันและกัน เช่น เลี้ยงไก่บนบ่อเลี้ยงปลา มูลไก่ก็เป็นอาหารปลา น้ำในบ่อก็ นำไปรดพืชผักที่ปลูก เป็นต้น ซึ่งเกษตรแบบนี้กำลังเป็นที่แพร่หลาย นิยมทำกันทั่วประเทศ

2) เกษตรอินทรีย์ เป็นการดำเนินการทางการเกษตรที่พยายามหลีกเลี่ยงการใช้สารเคมี สารสังเคราะห์ รวมทั้งฮอร์โมนกระตุ้นการเติบโตของพืชและสัตว์ แต่เสริมสร้างปุ๋ยด้วยวิธีธรรมชาติ เช่น การปลูกพืชหมุนเวียน การปลูกพืชตระกูลถั่ว การทำปุ๋ยอินทรีย์จากเศษพืช มูลสัตว์ เป็นต้น

เพื่อฟื้นฟูดินให้ต่อเนื่องอย่างน้อย 5 ปี หลักการนี้เป็นเทคนิคที่พัฒนามาจากการทำเกษตรแบบผสมผสาน เป็นการฟื้นฟูดินให้กลับสภาพเดิม คืนปุ๋ย คืนปลา สูท่อนนา และกำลังกลายเป็นยุทธศาสตร์สำคัญของหลายพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคอีสานได้กำหนดให้เป็นยุทธศาสตร์ระดับภาคในการ "เฮ็ดอยู่เฮ็ดกินด้วยเกษตรอินทรีย์"

3) **วนเกษตร** เป็นการทำการเกษตรเลียนแบบธรรมชาติ คือ การปลูกพืชต่างระดับ และหลากหลายชนิดในพื้นที่เดียวกัน ก่อให้เกิดการหมุนเวียนธาตุอาหารซึ่งกันและกัน ซึ่งวนเกษตรมีการทำกันทั่วไปทุกภาค แต่ที่เห็นชัด ก็คือ ภาคใต้ เช่น การปลูกพืชท้องถิ่นที่เรียกว่า "สวนสมรม" และการปลูกพืช 4 ชั้น คือ ชั้นบนเป็นไม้สูง เช่น สะตอ พืชชั้นกลาง เช่น เงาะ มังคุด พืชชั้นล่าง เช่น พืชสวนครัว พืชกินใบ และชั้นสุดท้ายเป็นพืชกินหัวอยู่ใต้ดิน

4) **เกษตรกรรมธรรมชาติ** เป็นเกษตรกรรมที่เน้นการยึดถือธรรมชาติเป็นหลักสำคัญ โดยปลูกโอชะ ชาวนาญี่ปุ่น ได้เป็นผู้ทดลองทำมาเมื่อ 50 ปีก่อน มีลักษณะเด่น 4 ประการ คือ การไม่ไถพรวน (เพราะเครื่องจักรที่ก้าวหน้าที่สุด ก็คือ รากพืชนั่นเอง) การไม่ใส่ปุ๋ย การไม่ใช้สารเคมีทุกชนิด และการไม่กำจัดวัชพืช

5) **เกษตรทฤษฎีใหม่** จากกิจกรรมของเกษตรกรรมยั่งยืน (มณฑลและประทีป, 2545) แบ่งไว้ 4 กิจกรรม เมื่อศึกษาจากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพบว่า ยังมีแนวคิดเกษตรทฤษฎีใหม่อีก 1 วิธี ซึ่งเป็นกิจกรรมของเกษตรกรรมอย่างยั่งยืน โดยมีหลักการสำคัญ คือ เรื่องการจัดแปลงการเกษตรที่เหมาะสมระหว่างที่พักอาศัย ที่นา สวน และ แหล่งน้ำในที่ทำกิน

ปัจจัยในการส่งเสริมความสำเร็จของเกษตรกรรมยั่งยืน

ฉลอง (มปป. อ่างใน วิชัย, มปป.) ในสังคมไทยต้องการการจัดระบบวิถีแห่งการดำเนินชีวิต และมรรควิธีแห่งเกษตรกรรมให้ผสมกลมกลืนกับระบบธรรมชาติ จะต้องมียุทธศาสตร์ส่งเสริม 4 ประการคือ

1) การพัฒนาด้านการเกษตรของเกษตรกรรายย่อย ต้องเน้นที่ตัวเกษตรกรเป็นเป้าหมายของการพัฒนา ไม่ใช่ที่ผลผลิตทางการเกษตร

2) แนวทางของเกษตรยั่งยืน ต้องเริ่มจากเสริมสร้างจิตสำนึกของเกษตรกร ให้มีจิตใจที่ลดความอยากร่ำรวย ใช้วิถีชีวิตที่เรียบง่าย รักสงบ สมถะ อิสระไม่เป็นทาสอบายมุข

3) รัฐบาลควรส่งเสริม สนับสนุนและบรรจุแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน ไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยเฉพาะการใช้ปุ๋ยหมัก ปุ๋ยอินทรีย์ แทนการใช้ปุ๋ยเคมี การส่งเสริมและสนับสนุนระบบสหกรณ์ ระบบตลาด และราคาสินค้าทางการเกษตรอย่างจริงจัง

4) ระบบธุรกิจการเกษตรที่เน้นการผลิตเพื่อการตลาดและการส่งออก เหมาะสมกับเกษตรอุตสาหกรรม ที่ต้องใช้ที่ดินมาก เทคโนโลยีสูง ลงทุนมาก และต้องใช้ความรู้ความสามารถในด้าน การบริหาร การจัดการ อย่างมีประสิทธิภาพและคุณภาพจึงไม่เหมาะสมต่อเกษตรกรรายย่อย

วิชัย (2549) กล่าวว่า ปัจจัยที่ส่งเสริมความสำเร็จของเกษตรกรรายย่อย สามารถมองได้หลายมิติ เนื่องจากแต่ละพื้นที่มีสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกัน จึงเป็นเรื่องของกระบวนการปรับ กระบวนการเกษตรที่เหมาะสม ตัวชี้วัดที่สำคัญของเกษตรกรรายย่อย ในด้านหลักการแล้ว ควรมีอย่างน้อย 3 ด้านคือ

1) ความสามารถในการพึ่งตนเอง ซึ่งครอบคลุมถึง การพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ กระบวนการผลิต การแก้ปัญหาอันเนื่องจากการผลิต และอาจจะรวมถึงกระบวนการแปรรูป ผลผลิต

2) ความปลอดภัยในตัวผู้ผลิตและผู้บริโภค ซึ่งหมายถึงการใช้สารสกัดจากธรรมชาติ ที่ไม่มีพิษตกค้างอยู่ในผลผลิต ไม่เป็นอันตรายต่อผู้ผลิต และ ผู้บริโภค

3) สิ่งแวดล้อมไม่เสียหาย คือเป็นการเกษตรที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม ไม่ปล่อยมลพิษลงดิน น้ำ อากาศ

โดยสรุป การทำเกษตรยั่งยืนเป็นอีกทางเลือกในการพึ่งตนเองทางด้านการทำนา ถือเป็น ทางรอดและทางเลือกของชุมชนเกษตรกรรม โดยกระบวนการนั้นอยู่บนพื้นฐาน 1) การพึ่งตนเอง ทางด้าน เมล็ดพันธุ์ ปัจจัยการผลิต กระบวนการผลิต และการแปรรูปผลผลิต 2) เป็นการผลิตที่ต้อง ไม่ทำลายผู้ผลิต ผู้บริโภค และสิ่งแวดล้อม 3) ใช้ภูมิปัญญาในการจัดการพื้นที่ทางการเกษตร วิธีการ ผลิต และการจัดการทรัพยากร ในการผลิต เพื่อลดการพึ่งพาจากภายนอก โดยรูปแบบในการทำ การเกษตรยั่งยืนมีความหลากหลาย ตามสภาพพื้นที่ในการผลิต เช่น การทำเกษตรผสมผสาน วน เกษตร เกษตรธรรมชาติ เกษตรทฤษฎีใหม่ แนวทางในการสร้างและส่งเสริมเกษตรยั่งยืน คือ การ สร้างจิตสำนึก วิถีคิด ความเชื่อของเกษตรกรให้เห็นคุณค่าในเกษตรยั่งยืน เน้นเป้าหมายของการ พัฒนามากกว่าผลผลิต หรือผลกำไร โดยไม่คำนึงถึงสภาพแวดล้อม

การทำเกษตรยั่งยืนจึงเป็นทางเลือกหนึ่งที่น่า ไปสู่แนวทางในการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิต ชาวของชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา ที่มุ่งผลิตเพื่อผลกำไร ไม่ใส่ใจสภาพแวดล้อม เป็นการเปลี่ยน ไปสู่เกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งเริ่มจากการเปลี่ยนวิถีคิด ความเชื่อแบบเดิม ให้เห็นถึงผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้น ในระยะยาวของการทำเกษตรยั่งยืน เช่น การไปศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชุมชนเกษตรยั่งยืน ที่เข้มแข็ง แล้วนำมาทดลองทำเพื่อให้เกิดความเชื่อมั่น และนำไปสู่การเปลี่ยนวิถีคิด วิธีการผลิตที่ แท้จริงของชุมชน

2. แนวคิดการฟื้นฟูความมั่นคงทางอาหารและการผลิตที่ยั่งยืน ด้วยการฟื้นฟูนิเวศน์วัฒนธรรมของชุมชน

สุเมธ (2552) วิเคราะห์ว่า แหล่งผลิตอาหารที่ชุมชนพึ่งตนเองได้มีอยู่ 4 แหล่งที่สำคัญคือ แหล่งอาหารที่ได้จากป่า แหล่งอาหารที่ได้จากแหล่งน้ำธรรมชาติ แหล่งการผลิตในแปลง และอาหารที่ได้จากการแลกเปลี่ยนผ่านวัฒนธรรมชุมชน ดังนั้นการสร้าง ความมั่นคงทางด้านอาหารให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ จะต้องให้ความสำคัญกับการปกป้องแหล่งอาหารที่เป็นทรัพยากรของชุมชนให้มั่นคงและยั่งยืน และแหล่งอาหารทั้ง 4 แหล่งมีระบบนิเวศน์ของพื้นที่แตกต่างกันไป เช่น ลักษณะทางกายภาพ (พื้นที่ ภูเขา, โคน, ทุ่ง, ทาม) รูปแบบการผลิต (การเกษตรบนภูเขา, บนพื้นที่ไร่ บนพื้นที่นา และพื้นที่ชุ่มน้ำ) และการตั้งถิ่นฐานของชุมชน ที่มีข้อแตกต่างทางวัฒนธรรมทั้งเรื่องความเชื่อ, วิถีการบริโภค หากจะแบ่งระบบนิเวศน์ภาคอีสานจากประสบการณ์การทำงานของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสานได้จัดแบ่งเป็นดังนี้

- ระบบนิเวศน์ทาม

เป็นระบบนิเวศน์ในเขตลุ่มน้ำที่มีน้ำท่วมถึง เป็นบริเวณที่ราบลุ่ม ระบบนิเวศน์ทามมีพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่กับลุ่มแม่น้ำ 3 สาย คือ ลำน้ำมูลทางส่วนใต้ของภาค ลำน้ำชีทางส่วนกลางของภาค และลำน้ำสงครามทางส่วนบนของภาค

แนวการพัฒนาความมั่นคงทางด้านอาหารของชุมชน ในเขตพื้นที่ทาม จะต้องฟื้นฟูปกป้องป่าบุงป่าทาม ที่เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติ และการผลิตที่ผสมผสาน เช่น พันธุ์ข้าวจะต้องเป็นข้าวที่มีอายุยาว และสามารถยึดตัวได้ในช่วงน้ำท่วม เช่น ข้าวเจ้าลอย ข้าวเหนียวลอย การปลูกพืชทนกับน้ำท่วมและการปลูกผักตามฤดูกาล ถ้าเป็นพันธุ์สัตว์เช่น วัวจะต้องเป็นวัวที่หากินหญ้าในน้ำและลอยน้ำหากินหญ้าตามพื้นที่ทามได้

- ระบบนิเวศน์ทุ่ง

ถัดจากระบบนิเวศน์ทามก็จะเป็นระบบนิเวศน์ทุ่งซึ่งเป็นพื้นที่ทำนาของชาวอีสาน ทุ่งที่ใหญ่ที่สุดของภาคอีสานคือทุ่งกุลาร้องไห้ที่ตั้งอยู่ตรงส่วนกลางของภาคครอบคลุมพื้นที่ 5 จังหวัด

แนวการพัฒนาความมั่นคงทางด้านอาหารของชุมชน ในเขตพื้นที่ทุ่ง ส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ทำนาหรือที่เรียกว่า นาหลุ่ม, นาโนน, นาโคก, การทำเกษตรจะปลูกข้าว ที่มีอายุยาวหรือ ข้าวหนัก ในเขตพื้นที่นาหลุ่ม, ข้าวเบาในเขตพื้นที่นาโนนนาโคกและนาดอนควบคู่ไปกับการฟื้นฟูแหล่งน้ำที่เป็นกุด, หนอง, ห้วย, กุดน้ำขัง, กุดน้ำลึก, ฮ่อง รูปแบบการเกษตรยั่งยืนส่วนใหญ่ใช้รูปแบบเกษตรผสมผสาน ทั้งการปลูกไม้ผล การปลูกไม้ยืนต้นและการปลูกผักตลอดทั้งปี มีการเลี้ยงวัวที่มีลักษณะเฉพาะ เช่น ในช่วงฤดูฝนทนต่อการอยู่ในที่ชื้นได้นานและในฤดูแล้งทนต่อสภาพความแห้งแล้งได้ดี เช่น วัวสายพันธุ์พื้นบ้านทุ่งกุลาร้องไห้

- ระบบนิเวศน์โลก

ถัดขึ้นไปจากระบบนิเวศน์ทุ่งก็จะเป็นระบบนิเวศน์โลก ที่มีพื้นที่ในลักษณะที่ค่อนข้างเป็นลอนคลื่นสูง ๆ ต่ำ ๆ เป็นพื้นที่ใช้ในการทำนาหรือทำไร่ โลก และเป็นพื้นที่ลาดเอียงต่ำถัดลงมาจากภู หรือพื้นที่เนินสูงน้ำท่วมไม่ถึงเป็นที่หรือเคยเป็นป่ามาก่อน

แนวการพัฒนาความมั่นคงทางด้านอาหารของชุมชน ในเขตพื้นที่โลก จะเป็นการฟื้นฟูสภาพป่าพันธุ์ไม้ที่เคยมีมาก่อน การดูแลป่าที่อยู่ตามหัวไร่ปลายนาที่เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติ ผสมกับการผลิตในแปลงนาที่มีการปลูกข้าวที่มีอายุสั้น ข้าวเบา หรือข้าวไร่ ที่ไม่ต้องการน้ำมาก เช่น พันธุ์ข้าวเจ้าแตกผสมมีการเลี้ยงวัว,ควายในเขตพื้นที่ป่าและ โลกพันธุ์วัว จะต้องเป็นพันธุ์วัวที่หากินในป่าได้ดี สามารถกินยอดไม้ได้มากกว่า 13 ชนิดทนต่ออากาศแล้งได้ดี

- ระบบนิเวศน์ภู

ส่วนในพื้นที่ขอบของภาคจะเป็นระบบนิเวศน์ภู ที่มีภูเขาสูงตามแนวของภาค เช่น บริเวณเทือกเขาดงเร็กทางทิศใต้ เทือกเขาดงพญาเย็นทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เป็นต้น ลักษณะดินส่วนใหญ่จะเป็นดินล่วนและดินเหนียวมีซากพืชตกตะกอนเหมาะสำหรับการปลูกพืช

แนวการพัฒนาความมั่นคงทางด้านอาหารของชุมชน ในเขตพื้นที่ภู จะเป็นการหาอาหารจากป่า และมี การปลูกพืชไร่ การปลูกไม้ผลผสมกับการปลูกไม้ยืนต้นการทำสวนครัวหลังบ้าน การจัดการน้ำที่ได้จากน้ำต้นน้ำต่างๆที่เป็นลักษณะประปาภูเขา การปลูกข้าวไร่ บนที่สูง การเลี้ยงวัวจะเป็นวัวที่ทนต่อสภาพอากาศหนาว และหากินในป่าที่มีหญ้าสูงชันได้ การเลี้ยงวัว ควายจะเป็นการเลี้ยงเป็นฝูงในป่า

การส่งเสริมการทำเกษตรที่ยั่งยืนนำไปสู่การพึ่งตนเองด้านอาหารได้ จะต้องมีการส่งเสริมรูปแบบการเกษตรผ่านข้อจำกัดของพื้นที่หรือตามลักษณะนิเวศน์เฉพาะ ดังนั้นการส่งเสริมสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารจึงให้ความสำคัญกับการสร้างต้นแบบใน 4 ลักษณะนิเวศน์

จิตติมาและอารีวรรณ (2546) กล่าวว่า ภูมินิเวศน์นาในภาคอีสาน แบ่งตามสภาพพื้นที่ ได้

ดังนี้

- นิเวศน์น้ำลุ่ม หมายถึง สภาพพื้นที่น้ำลุ่มมักมีน้ำขัง สามารถกักเก็บน้ำไว้ได้ และดินค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ การทำนาปลูกตั้งเดิมมักจะเลือกพื้นที่ทำนาบริเวณนี้เป็นหลัก เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ ดินดี น้ำดี พันธุ์ข้าวที่ปลูกส่วนใหญ่มักเป็นข้าวพันธุ์หนัก อายุการเก็บเกี่ยวยาว รวงดีแตกกอดี ให้ผลผลิตมาก เช่น ข้าวเหนียวเจ้าแตก ข้าวเหนียวกำ ข้าวเหนียวกำเปลือกขาว ข้าวเหนียวมะลิแดง ข้าวเหนียวจีตมใหญ่ ข้าวเหนียวปลาเจ็ง ข้าวเหนียวเนียงกวง เป็นต้น

- **นิเวศน์นาโคกหรือนาดอน** หมายถึง พื้นที่นาซึ่งมีระดับค่อนข้างสูง ในอดีตเคยเป็นพื้นที่ป่าที่เรียกว่าป่าโคก ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์พืชอาหาร ไม้ใช้สอย ยารักษาโรคจากพื้นที่ แต่เมื่อมีการขยายพื้นที่เพื่อการผลิต พื้นที่ป่าก็เปลี่ยนแปลงเป็นที่ดินทำกิน พันธุ์ข้าวที่ปลูกส่วนใหญ่จะเป็นข้าวอายุสั้น ต้องการน้ำน้อย ข้าวพื้นบ้านในสมัยก่อน เช่น ข้าวเหนียวแม่ฮ้าง ข้าวเหนียวเขี้ยววง ข้าวเหนียวลำตาล ข้าวเหนียวอีโง้ง ข้าวเหนียวหวัดหนี ข้าวเหนียว บักม่วย

- **นิเวศน์นาทาม** นาทามเป็นนาอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำลักษณะหนึ่งอยู่ริมแม่น้ำ และน้ำจะไหลบ่าท่วมพื้นที่ทุกๆปีในฤดูน้ำหลาก ดินนาทามเป็นดินตะกอนที่มีอินทรีย์วัตถุและความอุดมสมบูรณ์อยู่สูง สันนิษฐานว่าการทำนาทามเกิดขึ้นก่อนมีการบุกเบิกจับจองพื้นที่ทามบริเวณหนอง กุด เพื่อทำการเพาะปลูก พันธุ์ข้าวที่ปลูกในพื้นที่นาทามจะต้องมีลักษณะพิเศษ ตามสภาพพื้นที่น้ำท่วมถึง คือสามารถยึดต้นสูงตามระดับน้ำได้ เช่น ข้าวเจ้าลอย ข้าวเหนียวลอย

- **นิเวศน์นาทุ่ง** ในอดีตเคยเป็นทุ่งหญ้ากว้าง มีต้นไม้ใหญ่อยู่น้อย ระดับพื้นที่ค่อนข้างราบเรียบเสมอกัน ไม่มีน้ำขัง จึงมีความแห้งแล้งอยู่มาก ยกเว้นบริเวณที่มีหนองบึง ต่อมาพื้นที่ถูกบุกเบิกทำเป็นพื้นที่นา ลักษณะของนาทุ่งที่เด่นชัดคือนาทุ่งกุลาร้องไห้

- **นิเวศน์นาภูเขา** เป็นการปลูกข้าวในพื้นที่สูง ภูเขาส่วนใหญ่ในภาคอีสานเป็นภูเขาขูดเรียบ ลักษณะลาดลอนคลื่นและลาดชัน สภาพอากาศทั่วไปค่อนข้างหนาวเย็น โดยเฉพาะฤดูหนาวพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกภูพาน และเทือกเขาภูเก้า ข้าวที่ปลูกส่วนใหญ่เป็นข้าวไร่ ซึ่งทนแล้ง สามารถเจริญเติบโตได้ดีด้วยการอาศัยน้ำฝน น้ำค้าง และความชื้นในดิน

งานวิจัยในครั้งนี้ มีการศึกษาารูปแบบการผลิตข้าวที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิต โดยต้องคำนึงถึงข้อจำกัดของพื้นที่หรือตามลักษณะนิเวศน์เฉพาะ สภาพพื้นที่ เพราะพื้นที่ในการทำนาของชุมชน มีทั้ง นาชุ่ม นาดอน และนาทาม เป็นต้น

3. ทฤษฎีการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วม มีความหมายว่า การเกี่ยวข้องทางด้านจิตใจและอารมณ์ของบุคคลหนึ่งในสถานการณ์กลุ่ม ซึ่งผลการเกี่ยวข้องดังกล่าวเป็นเหตุเร้าใจให้กระทำการบรรลุจุดหมายของกลุ่มนั้น ทั้งทำให้เกิดความรู้สึกร่วมรับผิดชอบกับกลุ่มดังกล่าวด้วย ซึ่งการมีส่วนร่วมเกิดจากแนวคิด 3 ประการคือ (ทวิทอง, 2527)

1. ความสนใจและความห่วงกังวลร่วมกัน ซึ่งเกิดจากความสนใจและความห่วงกังวลของบุคคลที่บังเอิญพ้องต้องกัน กลายเป็นความสนใจและความห่วงกังวลร่วมกันของส่วนรวม

2. ความเดือดร้อน และความไม่พึงพอใจร่วมกันที่มีต่อสถานการณ์ที่เป็นอยู่นั้นลงมือกระทำร่วมกัน

3. การตกลงร่วมกันที่จะเปลี่ยนแปลงกลุ่ม หรือชุมชนไปในทิศทางที่ปรารถนา การตัดสินใจร่วมกันนี้จะต้องรุนแรงมากพอที่จะทำให้เกิดความคิดริเริ่มจะกระทำ การที่สนองตอบต่อความเห็นชอบของคนส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมนั้น

การมีส่วนร่วมก่อให้เกิดผลดีต่อการขับเคลื่อนองค์กรหรือเครือข่าย เพราะมีผลในทางจิตวิทยาเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ ผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมย่อมเกิดความภาคภูมิใจที่ได้เป็นส่วนหนึ่งของการบริหาร ความคิดเห็นถูกรับฟังและนำไปปฏิบัติเพื่อการพัฒนาเครือข่าย และที่สำคัญผู้ที่มีส่วนร่วมจะมีความรู้สึกเป็นเจ้าของเครือข่าย ความรู้สึกเป็นเจ้าของจะเป็นพลังในการขับเคลื่อนเครือข่ายที่ดีที่สุด (วันชัย, 2546)

หลักของการมีส่วนร่วม ในความหมายของการบริหารจัดการจะมีความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับ “การตัดสินใจ” นั่นคือ การมีส่วนร่วม จะนำไปสู่การตัดสินใจอย่างมีคุณค่าและอย่างชอบธรรม และต้องเป็นการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง (Meaningful participations) ไม่วางระบบไว้ให้ดูเหมือนว่าได้จัดกระบวนการให้มีส่วนร่วมแล้วเท่านั้น

หากการตัดสินใจที่เกิดจากการมีส่วนร่วมมีความสมเหตุสมผลและชอบธรรมก็ต้องนำไปปฏิบัติ แต่ถ้าผู้มีอำนาจเห็นว่าการตัดสินใจนั้นไม่เหมาะสม ขัดกับการตัดสินใจของการมีส่วนร่วม ก็จะต้องอธิบายได้โดยมีมาตรฐานแห่งความชอบธรรมที่จะเลือกตัดสินใจเช่นนั้น โดยที่สังคมส่วนใหญ่ยอมรับได้

ทฤษฎีการทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนา

ทฤษฎีการทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนา (Voluntary Participation) เป็นทฤษฎีที่ก่อให้เกิดความร่วมมือร่วมใจของประชาชนในการพัฒนา ปัจจุบันมีการศึกษาและนำไปปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายในหน่วยงานต่างๆ โดยถือว่าประชาชนจะต้องมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการพัฒนาเป็นทฤษฎีที่ทำให้เกิดการพึ่งพาตนเอง การช่วยเหลือตนเองได้เป็นการพัฒนาแบบยั่งยืน ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนา ทฤษฎีนี้ยังแยกย่อยออกไปอีก เช่น ทฤษฎีการสร้างขวัญและกำลังใจ ทฤษฎีการปลุกกระดมมวลชน ทฤษฎีการสร้างผู้นำ ทฤษฎีการใช้วิธีและระบบการบริหาร เป็นต้น (กจัน, 2542)

การพัฒนาแบบประชาชนมีส่วนร่วม

การพัฒนาแบบประชาชนมีส่วนร่วม (Participatory) เป็นการพัฒนาแบบมีการร่วมมือกันระหว่างรัฐหรือผู้พัฒนากับประชาชนผู้ถูกพัฒนา เป็นการวางแผนร่วมกัน ดำเนินการพัฒนาร่วมกัน และประเมินผลการพัฒนาร่วมกันทำให้การพัฒนาสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและความต้องการ

ของประชาชนซึ่งการพัฒนาแนวทางนี้สอดคล้องกับแนวคิดของการพัฒนาชุมชนและการพัฒนาการเกษตร คือมีแรงกระตุ้นทำให้เกิดการพัฒนา และแรงสนองตอบจากประชาชนเกิดขบวนการพึ่งพาตนเอง (Self help) ในที่สุด (กลิน, 2542)

ทศพล (2538) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมที่เน้นในรูปกลุ่ม/องค์กร หรือชุมชนไว้ว่า หมายถึง การที่ปัจเจกบุคคล กลุ่มหรือชุมชน มีความเห็นพ้องต้องกันในเรื่องที่มีผลกระทบใดๆ ต่อการดำเนินชีวิตของตนเอง แล้วมีการแสดงให้เห็นถึงความต้องการร่วมกันที่จะเปลี่ยนแปลงให้ เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของตน จนมาสู่การตัดสินใจกระทำการเพื่อให้บริการวัตถุประสงค์นั้น ๆ มีความร่วมมือและรับผิดชอบในกิจกรรมการพัฒนาที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม โดยในขั้นตอนต่าง ๆ ของการดำเนินกิจกรรมนั้น ๆ มีกลุ่มหรือองค์กรชุมชนรองรับ ประชาชนที่เข้าร่วมมีการพัฒนาภูมิปัญญาและการรับรู้สามารถคิด วิเคราะห์ และตัดสินใจเพื่อกำหนดการดำเนินชีวิตของตนเองได้ ประชาชน หรือชุมชนได้พัฒนาขีดความสามารถของตน ในการจัดการควบคุมการใช้และการกระจายทรัพยากรที่มีอยู่ เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจและสังคม ตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรีในฐานะสมาชิกของสังคม กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนานั้น ประชาชนจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการปฏิบัติงาน กระบวนการมีส่วนร่วมตามขั้นตอนการพัฒนา ซึ่งเป็นการวัดเชิงคุณภาพแบ่งออกเป็น 5 ขั้นตอนดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การมีส่วนร่วมในขั้นการริเริ่มการพัฒนา ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา และสาเหตุของปัญหาภายในชุมชนตลอดจนมีส่วนร่วมในการกำหนดความต้องการของชุมชน และมีส่วนร่วมในการจัดลำดับความสำคัญของความต้องการด้วย

ขั้นตอนที่ 2 การมีส่วนร่วมในขั้นตอนการวางแผนการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายและวัตถุประสงค์ของโครงการ กำหนดวิธีการและแนวทางการดำเนินงานตลอดจนกำหนดทรัพยากร และแหล่งทรัพยากรที่จะใช้

ขั้นตอนที่ 3 การมีส่วนร่วมในขั้นการดำเนินการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการสร้างประโยชน์ โดยการสนับสนุนทรัพยากร วัสดุอุปกรณ์ และแรงงาน หรือเข้าร่วมบริหารงาน ประสานงาน และการดำเนินการขอความช่วยเหลือจากภายนอก

ขั้นตอนที่ 4 การมีส่วนร่วมในขั้นการรับผลประโยชน์จากการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วม ในการรับผลประโยชน์ที่พึงได้รับจากการพัฒนา หรือยอมรับผลประโยชน์อันเกิดจากการพัฒนาทั้งด้านวัตถุและจิตใจ

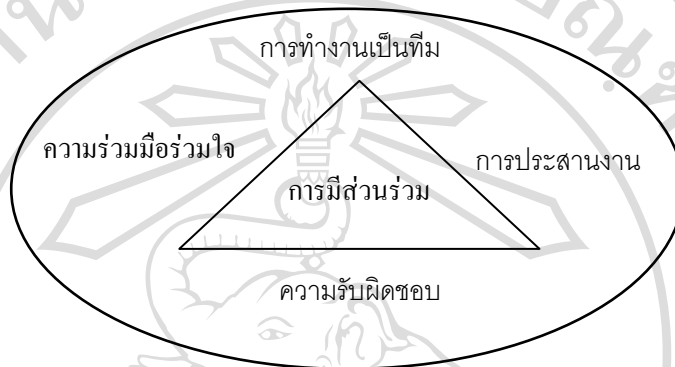
ขั้นตอนที่ 5 การมีส่วนร่วมในขั้นประเมินผลการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนเข้าร่วมประเมินว่า การพัฒนาที่ได้กระทำไปแล้วนั้นสำเร็จตามวัตถุประสงค์เพียงใด ซึ่งในการประเมินอาจ

ปรากฏในรูปของการประเมินย่อย เป็นการประเมินผลการหน้าเป็นระยะ ๆ หรือกระทำในรูปของการประเมินผลรวม ซึ่งเป็นการประเมินผลสรุปรวบยอด

โดยสรุปแล้ว การมีส่วนร่วมคือ

การมีส่วนร่วม = ความร่วมมือร่วมใจ + การประสานงาน + ความรับผิดชอบ

Participation = Cooperation + Coordination + Responsibility

แผนภูมิที่ 2 การมีส่วนร่วมในการดำเนินงาน

ความร่วมมือร่วมใจ หมายถึง ความตั้งใจของบุคคลที่จะมาทำงานร่วมกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ของกลุ่ม

การประสานงาน หมายถึง ช่วงเวลาและลำดับเหตุการณ์ที่มีประสิทธิภาพในการทำกิจกรรมหรือการมีส่วนร่วมในการทำงาน

ความรับผิดชอบ หมายถึง ความรู้สึกผูกพันในการกระทำงานและในการกระทำงานและในการทำให้เชื่อถือไว้วางใจ

ดังนั้น การมีส่วนร่วม หมายถึง การทำงานร่วมกับกลุ่ม เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ด้วยความตั้งใจ (ความร่วมมือร่วมใจ) โดยกระทำงานดังกล่าวในช่วงเวลาและลำดับเหตุการณ์ที่ทรงประสิทธิภาพ คือถูกจังหวะ และเหมาะสม (การประสานงาน) กับทั้งการทำงานดังกล่าวด้วยความรู้สึกผูกพันให้ประจักษ์ว่า เชื่อถือไว้วางใจได้ (ความรับผิดชอบ)

นิคม (2540) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนนับได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนา ซึ่งจะเห็นได้ว่ากิจกรรมการพัฒนาใด ๆ ก็ตามหากประชาชนมีความรู้สึกว่าเป็นเจ้าของและลงมือดำเนินกิจกรรมด้วยตัวเองแล้ว กิจกรรมนั้นก็อาจจะสำเร็จและดำรงอยู่ได้ แต่ถ้าหากประชาชนมีความรู้ มีความเข้าใจในกระบวนการอย่างทอ่งแท้ สามารถมองเห็นและคาดหวังไว้ในผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับตัวเองครอบครัวและชุมชน ทั้งยังได้รับข้อมูลข่าวสารอย่างเพียงพอ จนเกิดตระหนัก

ในปัญหาของตนเองและค้นร่นหาทางแก้ไขเพื่อปรับปรุงเปลี่ยนแปลง จนเกิดการตัดสินใจเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งจะเป็นการเข้ามามีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

ทฤษฎีการมีส่วนร่วมจะช่วยให้ทีมวิจัยมีความเข้าใจในหลักการปฏิบัติและการจัดการกลุ่ม ได้ชัดเจนขึ้นในความหมายของการมีส่วนร่วมโดยแท้จริง ซึ่งมีหลักการง่ายๆ ไม่ซับซ้อน และเหมาะสมกับการดำเนินงานกลุ่มเป็นอย่างดี

3.1 แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR)

ในภาวะการณ์ปัจจุบันในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ได้มีการนำหลักการของการมีส่วนร่วมเข้ามาพิจารณา มีการเน้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการดำเนินการมากขึ้น แต่จะต้องอาศัยความรู้ ความชำนาญและความร่วมมือจากผู้ปฏิบัติงาน เกิดการเรียนรู้ และแสวงหาความรู้จากประสบการณ์โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของหมู่คณะ คือระหว่างชาวบ้านกับผู้วิจัย โดยจะเริ่มตั้งแต่ร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมตัดสินใจ ร่วมดำเนินการ ร่วมประเมินผลและสรุปบทเรียน เพื่อให้ชุมชนได้องค์ความรู้ เพื่อให้ชาวบ้านได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ร่วมหาวิธีแก้ไขปัญหา และร่วมพัฒนาต่อไป

สิทธิณัฐ (2546) กล่าวว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR) เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่น่าจะเหมาะสมที่สุดสำหรับการพัฒนา หรือแก้ปัญหาของคนที่อยู่กับปัญหาในบริบทชุมชน โดยมีผู้เกี่ยวข้องอย่างน้อย 3 ฝ่าย ฝ่ายแรก คือ ชาวบ้าน อันประกอบด้วย แกนนำ กลุ่มผู้ที่อยู่กับปัญหา ฝ่ายที่สอง นักพัฒนาที่มีภารกิจในชุมชน ทั้งที่มาจากหน่วยของรัฐ หน่วยงานพัฒนาเอกชน หรือจากองค์กรศาสนา การกุศลต่าง ๆ ฝ่ายที่สาม นักวิชาการที่เป็นนักวิจัย ผู้ต้องการแสวงหาองค์ความรู้แบบใหม่ เพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ ในชุมชน โดยมีกระบวนการที่เฉพาะเจาะจง (Specific paradigm) กับปัญหาหนึ่ง และเชื่อว่า เป้าหมายคือ การแก้ไขปัญหา และการพัฒนาใหม่หรือปรับปรุงข้อค้นพบ ทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นแนวทางที่จะทำให้เกิดทฤษฎีที่เหมาะสมกับปัญหา รวมทั้งมีวิธีการวิจัย และจริยธรรมทางการวิจัยที่เหมาะสม ทั้งสามฝ่ายร่วมใช้กระบวนการ PAR เพื่อทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ทำให้เกิดการพัฒนาขีดความสามารถในการวิเคราะห์ และจัดการแก้ปัญหาของกลุ่มผู้ที่อยู่กับปัญหาให้ประสบความสำเร็จอย่างยั่งยืน โดย การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม จะเน้นการยอมรับ หรือความเห็นพ้องจากชาวบ้านเป็นสำคัญ

หลักการการวิจัยปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

1. ให้ความสำคัญและเคารพต่อภูมิความรู้ของชาวบ้าน ตลอดจนระบบการสร้างความรู้ที่แตกต่างไปจากของนักวิชาการยังเป็นสิ่งที่ปฏิบัติและยอมรับกันแพร่หลายในหมู่บ้านคนยากจน เพื่อเป็นหนทางแก้ปัญหาในการดำรงชีวิตของเขา
2. ปรับปรุงความสามารถและศักยภาพของชาวบ้านด้วยการส่งเสริมระดับและพัฒนาความเชื่อมั่นในตัวเองของเขาให้สามารถวิเคราะห์และสังเคราะห์สถานการณ์ปัญหาของตนเอง
3. ให้ความรู้ที่เหมาะสมแก่ชาวบ้านและคนยากจน โดยให้สามารถได้รับความรู้ที่เกิดขึ้นในระบบสังคมของเขาและสามารถที่จะทำความเข้าใจ แปลความหมายตลอดจนนำไปใช้อย่างเหมาะสม
4. สนใจในปฏิสัมพันธ์ของชาวบ้าน โดยการวิจัยปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมจะช่วยเปิดเผยให้เห็นคำถามที่ตรงกับปัญหาของชาวบ้าน
5. ปลดปล่อยความคิด สามารถใช้ความคิดเห็นของตนอย่างเสรีในการมองสถานการณ์และปัญหาของตนเอง สามารถใช้วิจารณญาณในการวิเคราะห์ วิจัย ตรวจสอบสภาพเท็จจริงต่าง ๆ สามารถยื่นข้อคัดค้านพลังอิทธิพลจากภายนอก หรือจากอำนาจกดขี่ของผู้มีอำนาจ

ขั้นตอนการวิจัยแบบ PAR

พัชนี และอเล็กซานดรา (Alexandra) แห่งองค์กร Food and Agriculture Organization of the United Nations Office for Asia and the Pacific ได้เขียนหนังสือ “Taking Hold of Rural Life” เป็นภาษาอังกฤษและแปลเป็นภาษาไทยโดย สุนทร และวิศนี (2534) ได้ให้ความหมายของการวิจัยแบบมีส่วนร่วมไว้ว่า เป็นกระบวนการค้นคว้าร่วมกันของเพื่อนร่วมงานวิจัยในการศึกษาสถานการณ์ การเก็บรวบรวมข้อมูลและร่วมเรียนรู้ไปด้วยกัน เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการเชิงสะท้อนให้เห็นภาพอันถูกต้องและแท้จริงของชีวิตในหมู่บ้าน การวิจัยแบบมีส่วนร่วมยังชี้ให้เห็นวิถีทางการแก้ไขที่เหมาะสมกว่าได้อีกด้วย

การวิจัยโดยมีส่วนร่วมในการพัฒนา หรืองานวิจัยเพื่อการพัฒนา หรือการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) มีการประยุกต์ข้อมูลที่ศึกษาได้เพื่อหาทางแก้ปัญหา และทำกิจกรรมไปพร้อมๆ กัน พอสรุปขั้นตอนสำคัญได้ดังนี้

1. การพิจารณาหาปัญหา โดยเปิดโอกาสให้ชุมชนปัญหาของกลุ่มบุคคลต่างๆ ที่มีมุมมองและวิธีการวิเคราะห์ปัญหาต่างกัน โดยอาศัยความเข้าใจในคุณค่า ค่านิยม วัฒนธรรม และบรรทัดฐานในการประพฤติปฏิบัติของชาวบ้าน หรือกลุ่มเป้าหมาย อาจจะโดยวิธีการอภิปรายกลุ่ม การทัศนศึกษา การเยี่ยมชมดูงานต่างพื้นที่ การปรึกษาหารือกับผู้ชำนาญการ การทดสอบ การทดลอง

ตลอดจนการศึกษาจากสื่อต่างๆ เช่น เอกสาร คน สถานการณ์ สิ่งแวดล้อม เทคโนโลยีและวีดิทัศน์ เป็นต้น

2. การจัดกลุ่มและประเภทของปัญหา เช่น ด้านอาชีพด้านสังคม สิ่งแวดล้อม การศึกษา หรืออาจจะแบ่งประเด็นย่อยออกไปอีกก็ได้ แต่ต้องมีความเชื่อมโยงกับประเด็นใหญ่

3. การเลือกวิธีการและออกแบบการวิจัย โดยเลือกปัญหาและวิธีการวิจัยที่เหมาะสม ผ่านการใช้กระบวนการกลุ่มแบบไม่ชี้นำและให้กลุ่มเป้าหมายหรือชาวบ้านมีส่วนในการออกแบบการวิจัย โดยเฉพาะเครื่องมือวิจัยในรูปแบบ แบบสอบถาม ประเด็นการอภิปรายกลุ่ม ประเด็นการสังเกต หรือสัมภาษณ์ เป็นต้น

4. การจัดเก็บและรวบรวมข้อมูล หลังจากมีการทดสอบและปรับปรุงเครื่องมือวิจัยในสนามแล้ว ก็มีการดำเนินการ ดังนี้

4.1 การศึกษาสภาพปัจจุบันโดยอาศัยความร่วมมือ และเรียนรู้กันระหว่างชาวบ้านกับนักวิจัย ซึ่งเป็นการสร้างความตระหนัก และเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Transformation)

4.2 การศึกษาสถานการณ์ที่คาดหวัง ภายใต้ประเด็นที่กำหนดไว้ในกรณีนี้ผู้เขียนควรเข้าใจว่าข้อมูลแต่ละเรื่องสามารถพิจารณาได้หลายมุมมอง การด่วนสรุปอาจจะทำให้เกิดความผิดพลาด ฉะนั้น จำเป็นต้องมีใจกว้าง และอดทนต่อการเรียนรู้ของชาวบ้านในการศึกษาสถานการณ์ดังกล่าว

5. การวิเคราะห์ข้อมูลทั้งสภาพปัจจุบัน และที่คาดหวังจำเป็นต้องอาศัยข้อมูลหลากหลาย และการคัดเลือกข้อมูลที่เหมาะสมกลุ่มเป้าหมายต้องใช้ความคิด ความรู้สึก ประสบการณ์ และอาจจะต้องหาข้อมูลเพิ่มเติม

สุนทร และวิศน์ (2534) ได้แสดงความคิดเห็นเพิ่มเติมว่า PAR จะก่อให้เกิดมิติใหม่ที่มีจะไม่มีในการวิจัยทางวิชาการทั่วไป โดยเปรียบเทียบในตาราง ดังนี้

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบระหว่างการวิจัยวิชาการกับการวิจัยแบบ PAR

แบบวิชาการ	แบบ PAR
- อาศัยหัวข้อเรื่อง	- อาศัยกระบวนการ
- ผู้เขียน	- ผู้ร่วมการวิจัย (รวมผู้ถูกวิจัย)
- พิสูจน์สมมติฐาน	- การร่วมกันหาสมมติฐาน
- หลีกเลี่ยงความลำเอียงในคุณค่า (Value-bias)	- รวมความลำเอียงในคุณค่าเข้าไว้ด้วยกัน

6. การรายงานและนำเสนอ อาจเป็นรูปเอกสารการประชุมชี้แจง แผนภูมิฝาผนัง หรือแม้แต่การออกรายการวิทยุในชุมชน เพื่อให้ทุกคนในชุมชน เพื่อให้ทุกคนในชุมชนที่จะได้รับผลกระทบจากโครงการได้มีส่วนร่วมรับรู้และวิเคราะห์หรือวิจารณ์ต่อเนือง

7. การวางแผนอย่างมีส่วนร่วม หลังจากการนำเสนอผลการวิจัยแล้ว กลุ่มวิจัย PAR จำเป็นต้องมีความเห็นสอดคล้องกัน เพื่อนำไปสู่การวางแผนงานอย่างมีส่วนร่วม อันประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ

- การจำแนกปัญหา
- กำหนดจุดประสงค์และเป้าหมาย อาจจะเป็นทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ
- กำหนดทรัพยากร และวางแผนงบประมาณที่จำเป็นต้องใช้
- เตรียมแผนปฏิบัติ ทั้งด้านกลุ่มเป้าหมาย เวลาสถานที่ เทคนิค กระบวนการ และขั้นตอน

ของงานธุรการ และวิชาการ

8. การจัดการและดำเนินการ โดยช่วยให้กลุ่มเป้าหมายมีทักษะในการจัดการ และจะเกิดการตื่นตัว มีความตระหนัก และติดตามงานอย่างใกล้ชิด และมีโอกาสในการเพิ่มศักยภาพในการคิดริเริ่มสร้างสรรค์งานอื่นๆ และการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ดี ดังนั้นกลุ่มเป้าหมาย

- ต้องมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ
- มีแรงบันดาลใจ ความสามารถ และความพร้อมที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และยอมรับการเปลี่ยนแปลงนั้นๆ

- ลดแรงต่อต้านหรือไม่มีแรงต่อต้านต่อสิ่งที่กลุ่มเป้าหมายได้ตัดสินใจ และมีส่วนร่วมดำเนินการที่สอดคล้องกับความต้องการและปัญหาของเขา

การจัดการ และดำเนินการกิจกรรมที่กำหนดไว้ มักจะมี 6 ขั้นตอน คือ

- 1) ศึกษาแผนและเตรียมขั้นตอนปฏิบัติ
- 2) ดำเนินการในภาคปฏิบัติ
- 3) ติดตามและทบทวนการปฏิบัติงาน
- 4) แก้ปัญหาที่เกิดขึ้นขณะปฏิบัติงาน
- 5) จัดการผลผลิตและแบ่งสรรผลประโยชน์
- 6) ประเมินผลและรายงานต่อผู้เกี่ยวข้อง

9. การติดตามและประเมินผลอย่างมีส่วนร่วมที่กลุ่มเป้าหมายมีส่วนที่จะให้ข้อมูลย้อนกลับอย่างต่อเนื่องว่ากิจกรรมนั้นๆ เป็นไปตามเป้าหมายที่กำหนดไว้หรือไม่ โดยครอบคลุมทุกกระบวนการ เช่น กระบวนการทำงาน กิจกรรมของผู้เกี่ยวข้อง ความก้าวหน้าที่เกิดขึ้น ทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ ปัจจัยป้อนที่ใช้และจำเป็น ปัญหาอุปสรรคในการดำเนินการ ผลลัพธ์ที่ได้ และ

ผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อชีวิตความเป็นอยู่ของผู้เกี่ยวข้องด้านต่างๆ และแม้แต่ด้านสิ่งแวดล้อมทางสังคม เศรษฐกิจการเมือง และธรรมชาติ ทั้งนี้ การติดตามและประเมินผลแบบมีส่วนร่วมมักมี 5 ขั้นตอน คือ

- 1) กำหนดจัดระบบและลำดับความสำคัญของเรื่องที่ติดตามและประเมินผล
- 2) สร้างตัวชี้วัดที่บ่งถึงความเปลี่ยนแปลงตามจุดประสงค์ของโครงการ เช่น ตัวชี้วัดทางสังคม การเมือง สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ เป็นต้น
- 3) สร้างเครื่องมือ เพื่อใช้ในการติดตามและประเมินผลและการแบ่งความรับผิดชอบ
- 4) การรวบรวมข้อมูล วิเคราะห์ และนำเสนอข้อมูล โดยให้โอกาสอย่างเต็มที่แก่ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียส่วนร่วมในกระบวนการต่างๆ
- 5) การรายงานและเผยแพร่

โดยสรุปแล้ว PAR เป็นกระบวนการวิจัยที่ให้โอกาสแก่กลุ่มเป้าหมายมีส่วนร่วมในการแสวงหาแนวทางแก้ไขปัญหา โดยศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์หาทางเลือก ตัดสินใจ และดำเนินการแก้ไขปัญหาคตามที่เลือกไว้ แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเป็นอีกหนึ่งแนวทางการปฏิบัติที่จะนำไปสู่การออกแบบกระบวนการวิจัย ซึ่งจะทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ภายใต้การมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย โดยทีมวิจัยร่วมสามารถที่จะนำกระบวนการและวิธีการต่างๆ ไปใช้ได้ในการทำงานของแต่ละกลุ่ม รวมถึงการปฏิบัติงานหรือการวางแผนงานของผู้วิจัยเอง

ในการศึกษาการมีส่วนร่วม พบว่า การมีส่วนร่วมจะช่วยให้ผู้ที่มีปัญหาและผู้เกี่ยวข้อง ได้เกิดความสนใจ รับรู้ และตัดสินใจต่อปรากฏการณ์ของปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ร่วมกันได้ดี มีหลายกลุ่มแนวคิดที่พูดถึงการมีส่วนร่วม ล้วนแต่มองเห็นร่วมกันว่า การมีส่วนร่วมเป็นเครื่องมือที่จะนำไปสู่การสร้างการแก้ไขปัญหา การลงมือปฏิบัติการแก้ไขปัญหาคด้วยคนที่มีปัญหาเอง สามารถทำได้เป็นอย่างดี

การวิจัยแบบมีส่วนร่วมได้ชี้ให้เห็นว่า การใช้งานวิจัยแบบมีส่วนร่วมเป็นเครื่องมือให้คนได้แก้ปัญหาคของตนเองด้วยขบวนการอย่างเป็นขั้นเป็นตอน คือ การค้นหาโจทย์วิจัยร่วมกัน การค้นหาทีมวิจัย ร่วมกำหนดกิจกรรม วางแผนการปฏิบัติงานร่วมกัน ร่วมดำเนินการ ร่วมประเมินผล และสรุปบทเรียนเพื่อให้ชุมชนได้องค์ความรู้ เพื่อให้ชาวบ้านได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ร่วมหาวิธีแก้ปัญหาค และนำไปสู่การพึ่งตนเองได้

ดังนั้นการวิจัยครั้งนี้จึงมองเห็นว่า การที่จะทำให้เกษตรกรได้ย้อนกลับมาพึ่งตนเองทางด้านการผลิตข้าวได้นั้น การมีส่วนร่วมจึงมีความสำคัญต่อการปรับเปลี่ยนและการพึ่งตนเองใหม่ของ

เกษตรกร งานศึกษาค้นคว้าครั้งนี้จึงนำเอารูปแบบการวิจัยแบบมีส่วนร่วมผสมกับแนวคิดการมีส่วนร่วมของกลุ่มงานที่ศึกษา มาเป็นเครื่องมือในการแก้ไขปัญหาของเกษตรกร

3.2 แนวคิดและหลักการเกี่ยวกับงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community-Based Research: CBR)

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (2545) กล่าวไว้ว่า หลายสิบปีที่ผ่านมา งานวิจัยในประเทศไทย มักถูกตั้งโจทย์โดยนักวิชาการ หน่วยงานต่างๆ เพียงเพื่อทดสอบทฤษฎีบางอย่าง หรือต้องการหาคำตอบบางอย่าง ที่กลุ่มคนเหล่านั้นสนใจ หรือเข้าไปทำวิจัยในท้องถิ่น เพื่อการวางแผนกำหนดนโยบายบางอย่าง เพื่อคลี่คลายปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ในพื้นที่ต่างๆ ของประเทศ แต่ก็ยังเป็นที่ยกย่องว่า ผลงานวิจัย ได้ถูกนำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ กับคนส่วนใหญ่หรือไม่ สามารถตอบคำถาม ในชุมชน และนำไปแก้ไขปัญหาได้จริงหรือไม่ มากน้อยเพียงใด เพราะหลายๆ ปัญหา ยังไม่ได้รับการแก้ไข และในบางปัญหา กลับดูเหมือนว่าจะรุนแรงมากขึ้น ทั้งนี้ อาจเนื่องมาจาก ขาดการคำนึงถึงว่า ชุมชนต้องการจะคลี่คลาย ในสิ่งที่กลุ่มคนภายนอกเข้าไปศึกษาหรือไม่ กล่าวคือ ผู้ที่เกี่ยวข้อง มักจะไม่ได้นำงานวิจัยไปใช้ หรือไม่ตอบสนองกับปัญหาของชุมชนนั่นเอง

สำนักงานกองทุน สนับสนุนการวิจัย (สกว.) จึงพยายามสร้างสรรค์แนวคิดใหม่ ในการสนับสนุนงานวิจัย คือ “ไม่ว่าเรื่องอะไรก็ตาม ที่จะทำวิจัย โจทย์ควรมาจากชุมชนท้องถิ่น ทำแล้วก่อให้เกิด ความเปลี่ยนแปลงในชุมชน ทำให้คนในชุมชน ได้เรียนรู้และเก่งขึ้น” บนฐานติดตามความหมาย การวิจัยของศาสตราจารย์ เสน่ห์ จามริก ที่ได้กล่าวไว้ว่า “วิจัยที่แท้จริงนั้น จะต้องเป็นการวิจัย ที่หมายความถึงการแสวงหาคำตอบที่เป็นระบบเปิด .. และเรื่องของการพัฒนา จะต้องตั้งโจทย์ที่เป็นระบบเปิด เพราะฉะนั้น นอกจากเข้าไปปัญหา และมองแนวทางในการแก้ปัญหา ... เราก็มีโจทย์ ในการวิจัยนั้น ซึ่งได้ชี้ช่องทางให้เราเห็นถึง .. แนวทางการพัฒนา หมายความว่า เป็นการพัฒนาต่อไป ... เป็นการกำหนดแนวทาง การพัฒนาที่ขึ้นอยู่กับศักยภาพของท้องถิ่น โดยเฉพาะ ... การทำงานวิจัยในรูปแบบนี้ .. เราจะต้องมองเงื่อนไข ศักยภาพ เพื่อที่จะให้ท้องถิ่น สามารถพัฒนาตัวเองต่อไปได้” ท้ายที่สุดแล้ว เมื่อมีงานวิจัย มีข้อมูลและประสบการณ์จากหลายๆ พื้นที่ หลายๆ ชุมชน ทั่วประเทศเพียงพอ ก็คาดว่า จะสามารถนำไปสังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ เพื่อผลักดัน สู่การเปลี่ยนแปลงนโยบาย ในระดับภาค ระดับประเทศ ทำให้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นคลี่คลายในที่สุด

งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ภายใต้แนวคิดใหม่ เน้นการสร้างกระบวนการ “คิดอาวุธทางปัญญา” (Empowerment) แก่ชุมชนและท้องถิ่น รวมทั้งเน้นให้ชุมชน ได้ใช้ประโยชน์จากกระบวนการวิจัย หรืออีกนัยหนึ่ง เป็นกลไกหนึ่ง ในการสร้างบรรยากาศ “การเรียนรู้ของทุกคน ทุกคนเรียนรู้ เรียนรู้

ตลอดชีวิต เรียนรู้เกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่” ตามเจตนารมณ์ ของพระราชบัญญัติ การศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542

ความหมายและกระบวนการวิจัยงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

ปิยวัดี (2543) กล่าวว่า กระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น หมายถึง การทำงานอย่างเป็นระบบเป็นขั้นเป็นตอน เพื่อตอบ “คำถาม” หรือ “ความสงสัย” บางอย่าง โดยมีการแยกแยะประเด็นว่า ข้อสงสัยอยู่ตรงไหน มีการค้นหา “ข้อมูล” ก่อนทำ มีการวิเคราะห์ความน่าเชื่อถือของข้อมูล มีการ “วางแผน” การทำงานบนพื้นฐานข้อมูลที่มีอยู่ และในระหว่างลงมือทำ ก็จะมีการทบทวนความก้าวหน้า วิเคราะห์ความสำเร็จและอุปสรรคอย่างสม่ำเสมอ ในที่สุดก็สามารถ “สรุปบทเรียน” เพื่อตอบคำถามที่ตั้งไว้ แล้วอาจจะทำใหม่ให้ดีขึ้น โดยทั้งหมดดำเนินการโดยชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเป็น “ผู้สงสัย” นั่นเอง

สินธุ์ (2548) ได้อธิบายไว้ว่า งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community Based Research) เน้นให้ชาวบ้านซึ่งเป็นเจ้าของปัญหา เป็นผู้ลงมือทำงานวิจัยด้วยตัวเอง โดยมีพี่เลี้ยง มีผู้ประสานงาน มีนักวิชาการเข้ามาร่วมกันทำงาน ซึ่งเป็นงานวิจัยแบบรากฐาน โดยมุ่งสร้างนักวิจัยท้องถิ่น สร้างองค์ความรู้ และสืบสานองค์ความรู้สู่คนรุ่นใหม่รวมทั้งเครือข่ายการทำงานในชุมชนท้องถิ่น เพื่อปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ในการทำงานทุกระดับ งานวิจัยแบบนี้เป็นความพยายามสร้างทีมงานวิจัยในพื้นที่เพื่อรวบรวมข้อมูล มีการวางแผนดำเนินการ มีการวิเคราะห์และทดลองปฏิบัติ รวมทั้งการสร้างทางเลือกในการจัดการต่างๆ เพื่อนำไปปรับแก้ปัญหาของชุมชนท้องถิ่น

“งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น” จึงเป็นงานวิจัยแนวใหม่ ที่เน้นให้คนในชุมชนได้มาร่วมคิดทบทวนสถานการณ์ ตั้งคำถาม วางแผนหาข้อมูล ทดลองทำ วิเคราะห์ สรุปผลการทำงาน และหาคำตอบเพื่อปรับปรุงต่อไป กล่าวคือ งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น เป็นเครื่องมือหนึ่งที่เน้นให้ “คน” ในชุมชนเข้ามาร่วมในกระบวนการวิจัย ตั้งแต่การเริ่มคิด การตั้งคำถาม การวางแผน และค้นหาคำตอบอย่างเป็นระบบ

เป็นรูปธรรม โดยเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (Action Research) อันทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ สร้างผลงาน มีความเข้มแข็งในการแก้ปัญหาของตนเอง และสามารถใช้กระบวนการนี้ในการแก้ไขปัญหาอื่นๆในท้องถิ่น โดยมีกระบวนการศึกษาเรียนรู้อย่างเป็นเหตุเป็นผล (อรุณีและคณะ, 2550)

กาญจนา (2552) ได้อธิบายไว้ว่า ในการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น จะมีขั้นตอนต่างๆ ในการเคลื่อนกระบวนการทำงานอย่างกว้างๆ ประมาณ 3 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 การเตรียมการ เตรียมชุมชน ถ้าเป็นนักวิจัยภายนอกก็ถือว่าเป็นขั้นตอนของการเข้าสู่ชุมชน เริ่มตั้งแต่คัดเลือกชุมชน กลุ่ม ประเด็น ปัญหาที่จะทำงานวิจัย เป็นการหาโจทย์วิจัย รวมถึงการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน ทุกกลุ่มในหมู่บ้านเพราะเวลาเราจะไปเคลื่อนงานวิจัยในชุมชน เราจะไม่ไปเคลื่อนกับคนเฉพาะกลุ่มเดียวโดดๆ มันต้องมีความสัมพันธ์กับคนทุกกลุ่ม การแก้ปัญหามาทางออกไม่ใช่ทำกับกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง มันต้องการมีส่วนร่วมกับคนทุกกลุ่ม จึงจะทำให้งานประสบผลสำเร็จ แต่บางประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับคนบางกลุ่ม เช่น เรื่องการทำเกษตรอินทรีย์ การจัดทำบัญชี กลุ่มออมทรัพย์ ก็อาจจะเคลื่อนเฉพาะกลุ่มได้เหมือนกัน

ระยะที่ 2 ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย เป็นขั้นตอนของการเก็บข้อมูลไม่ว่าจะเป็นด้านเอกสาร การศึกษาบริบทชุมชนและการวิเคราะห์ปัญหาของชุมชนอย่างเป็นระบบ เพื่อพิจารณาความเหมาะสมและความเป็นไปได้ของวิธีการ ทิศทางที่จะนำมาแก้ปัญหาโดยดูที่ทุนเดิมของชุมชน ทั้งในส่วนของบทเรียน ประสบการณ์ที่ผ่านมา ความรู้และภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่นของตนเอง เพื่อนำมากำหนดเป็นแผนงาน ในการเคลื่อนงานวิจัย รวมทั้งการบริหารจัดการ ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดผู้รับผิดชอบ ระยะเวลา งบประมาณที่ใช้ ขั้นตอนการดำเนินงาน ซึ่งจะเน้นการทำงานของ คนทุกฝ่าย โดยมีชุมชนเป็นหลัก แล้วจึงนำแผนงานนั้นลงสู่การปฏิบัติ ซึ่งต้องมีการทดลองปฏิบัติ ก่อนจึงจะได้ออกสรุป ระหว่างการดำเนินงานก็จะมีการติดตามประเมินผลแต่ละขั้นตอน โดยการ ประชุมสรุปงานเป็นระยะๆ

ระยะที่ 3 ขั้นตอนการสรุปผลและเขียนรายงานการวิจัย ถ้ามีการเก็บข้อมูลทุกอย่างอย่างเป็นระบบ มีระเบียบ มีการประชุมสรุปกันทุกครั้ง มีการบันทึกอย่างต่อเนื่องก็จะทำให้การเขียน รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ทำได้โดยง่ายและรวดเร็ว

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้นำแนวคิดและหลักการเกี่ยวกับงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community Based Research: CBR) มาปรับประยุกต์ใช้โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของประชาชน ตั้งแต่กระบวนการการค้นหาโจทย์วิจัยจนถึงการสรุปบทเรียนที่ได้จากงานวิจัย เพื่อแก้ไขปัญหาสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน ชุมชนอยากร่วมกันแก้ไขปัญหาและหาทางออก ซึ่งปัญหาแรกที่ชุมชนอยากแก้ไขคือ ปัญหาจากการประกอบอาชีพ การทำนาที่เป็นอาชีพหลักที่มีต้นทุนการผลิตสูง นำไปสู่การปรับเปลี่ยนวิถีและรูปแบบการผลิตข้าวเพื่อสามารถพึ่งตนเองได้

4. แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการเรียนรู้

การเรียนรู้ของเราเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา นับตั้งแต่เกิดจนตาย ในการดำรงชีวิตประจำวัน เราต้องมีการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม หรือต้องควบคุมสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมกับสภาพของตน จึงมีความจำเป็นที่แต่ละคนจะต้องเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ อยู่เสมอและได้รับความรู้จากหลาย ๆ ทาง แต่ละคนมีความเพิ่มพูนความเฉลียวฉลาดของตน จากการมีประสบการณ์ในชีวิตและจะมีความสามารถในการคิดแก้ปัญหาที่จะต้องเผชิญในชีวิตประจำวัน เพื่อให้ตนเองสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีความสุข

ความหมายของการเรียนรู้

ทิสนา และคณะ (2545) กล่าวว่า การเรียนรู้ คือ กระบวนการที่ทำให้คนเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม ทางความคิด เราสามารถเรียนรู้ได้จากการได้ยิน การสัมผัส การอ่าน การใช้เทคโนโลยี การเรียนรู้ของเด็กและผู้ใหญ่จะต่างกัน เด็กจะเรียนรู้ด้วยการเรียนในห้อง การซักถาม ผู้ใหญ่มักเรียนรู้ด้วยประสบการณ์ที่มีอยู่ แต่การเรียนรู้จะเกิดขึ้นจากประสบการณ์ที่ผู้สอนนำเสนอ โดยการปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้สอนและผู้เรียน ผู้สอนจะเป็นผู้ที่สร้างบรรยากาศทางจิตวิทยาที่เอื้ออำนวยต่อการเรียนรู้ ที่จะให้เกิดขึ้นเป็นรูปแบบใดก็ได้ เช่น ความเป็นกันเอง ความเข้มงวดกวดขัน หรือ ความไม่มีระเบียบวินัย สิ่งเหล่านี้ผู้สอนจะเป็นผู้สร้างเงื่อนไข และสถานการณ์เรียนรู้ให้กับผู้เรียน ดังนั้น ผู้สอนจะต้องพิจารณาเลือกรูปแบบการสอน รวมทั้งการสร้างปฏิสัมพันธ์กับผู้เรียน

ฟิลิปป์ คูมส์ (อ้างใน อุ่นตา, 2523) ได้กล่าวว่า การเรียนรู้ไม่ว่าที่ไหน เมื่อไหร่ หรือวิธีการใด เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่สืบเนื่องติดต่อกันตลอดชีวิตตั้งแต่วัยทารกถึงวัยชรา โดยอาศัยวิธีการและแหล่งการเรียนรู้ต่าง ๆ กัน โดยทั่วไปแล้วมนุษย์มีแหล่งที่เกิดจากการเรียนรู้จำแนกได้เป็น 3 แหล่ง คือ

1. การศึกษาแบบธรรมชาติวิสัย เป็นการเรียนรู้เป็นธรรมชาติที่สุด เรียกว่า เป็นการเรียนรู้แบบสัญชาตญาณ หมายถึง กระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิตที่บุคคลได้รับสะสม ความรู้ ทักษะ เจตคติ ความเข้าใจจากประสบการณ์ในชีวิตประจำวันและสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ครอบครัว การทำงาน การเล่น การศึกษาแบบนี้ไม่มีการจัดระบบและไม่มีแบบแผนตายตัว

2. การศึกษาในระบบ โรงเรียน หมายถึง การศึกษาที่มีสถาบันการศึกษารับผิดชอบ จัดระบบการศึกษาโดยตรง เช่น โรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย เป็นการเรียนรู้โดยจัดระบบการแบ่งของอายุนักเรียน กำหนดพื้นฐานความรู้จากการจัดชั้นตอน เป็นระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา อุดมศึกษา มีการได้วุฒิบัตร ประกาศนียบัตร ปริญญาแก่ผู้สำเร็จ การวัดและประเมินผล ผู้ที่ถูกคัดเลือกให้ผ่านจะทำให้ผ่านจะมาเป็นระบบมีมาตรฐานเดียวกัน

3. การศึกษานอกระบบโรงเรียน หมายถึง การศึกษาที่จัดขึ้นโดยสถาบันและหน่วยงานต่าง ๆ ในสังคมนอกเหนือไปจากสถาบันการศึกษา เป็นกิจกรรมที่จัดขึ้นนอกระบบโรงเรียนอาจดำเนินการโดยแยกเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของกิจกรรมใหญ่ๆ ของสถาบันหรือสถาบันที่จัดกิจกรรมนั้น ๆ ขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะตอบสนองความต้องการและความสนใจทางการศึกษาของผู้เรียน

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ของการดำรงชีวิตได้สอดคล้องกับแนวคิดของ ประเวศ (2538) ซึ่งก็ได้กล่าวไว้เช่นเดียวกันว่า กระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ การเรียนรู้เพื่อตัวเอง เรียนรู้เพื่อสิ่งนอกตัวที่สัมพันธ์กับตัวเองทั้งใกล้และไกล และเรียนรู้เพื่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างตนกับสิ่งที่เกี่ยวข้องกันและกันเพื่อการดำรงชีวิต โดยธรรมชาติของมนุษย์โดยทั่วไป มักเรียนรู้เมื่ออยู่ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมที่ตนเองมีปฏิสัมพันธ์ โดยจะมีกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นนี้ ก็ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ของมนุษย์เอง ถ้าเคยมีประสบการณ์ในการเรียนรู้เรื่องนั้นมาก่อน ก็จะทำให้มีความสามารถในการตีความและการปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้ในชีวิตได้ดีขึ้น ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับผลการวิเคราะห์และประมวลลักษณะกระบวนการเรียนรู้ของบุคคลที่มีลักษณะเป็นกระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นตามธรรมชาติของมนุษย์

มัลคอล์ม โนลส์ (อ้างใน ชูเกียรติ, 2534) ได้กล่าวถึงการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ว่า เป็นการเรียนรู้จากความรู้ที่นึกคิดเกี่ยวกับตัวเอง ที่จะเป็นผู้สามารถกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง ประสบการณ์ที่ตนเองได้สั่งสมมาตลอดชีวิต คือ ทรัพยากรสำคัญการเรียนรู้ก็เนื่องจากได้ผ่านระดับขั้นของการพัฒนาในระดับต้น ๆ มาแล้วทำให้ผู้ใหญ่อสามารถประยุกต์ใช้ความรู้ที่ได้มาเพื่อแก้ปัญหาในชีวิตของตนเองได้

นันทวดี (2542) กล่าวว่า การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ความรู้ ทักษะ ความเชื่อ เจตคติ ให้สอดคล้องเหมาะสมกับสถานการณ์ที่เป็นอยู่ หรือจะเป็นในอนาคตเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จ โดยเฉพาะในโลกปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ไม่ว่าจะเป็นสภาพสังคม เทคโนโลยี องค์ความรู้ เศรษฐกิจ การเมือง และการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่เกิดขึ้น ย่อมแสดงให้เห็นว่ามีการเรียนรู้เกิดขึ้นแล้ว สิ่งที่เกิดขึ้นระหว่างกระบวนการเปลี่ยนแปลงนั้นจึงเรียกว่า “กระบวนการเรียนรู้” ดังที่กล่าวว่า “ไม่มีใครเรียนจบ” และการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นได้หลายวิธี

พรพิไล (2532) ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ว่า กระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนที่สำคัญให้มนุษย์ได้มีศักยภาพในการพัฒนาสามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและพึ่งตนเองได้ กระบวนการเรียนรู้คือกระบวนการอันมีฐานรากจากประสบการณ์และประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น

ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต การเรียนรู้กับการปฏิบัติ เนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้ เป็นหนึ่งเดียว

จากการทบทวนแนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการเรียนรู้ พบว่า การเรียนรู้ของมนุษย์ ที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ความรู้ทักษะ ความเชื่อ เจตคติ ให้สอดคล้องกับสภาพที่เป็นอยู่ หรืออนาคตได้คตินั้น ในระหว่างการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมนั้น หมายถึงการเรียนรู้เกิดได้หลายรูปแบบ กล่าวคือ การเรียนรู้ด้วยตนเองหรือการเรียนรู้จากบทเรียนและประสบการณ์ชีวิต การเรียนรู้จากประสบการณ์สังคมต่างๆ เช่น การศึกษาในระบบ โรงเรียน การศึกษานอกระบบโรงเรียน หรือการศึกษาด้วยกระบวนการที่ภายนอกจัดให้ ทำให้เกิดการเรียนรู้และเชื่อได้ และการเรียนรู้ด้วยการลงมือปฏิบัติตามความคิดความเชื่อในสิ่งที่รู้และเข้าใจแล้ว นำมาปรับตัวเปลี่ยนแปลงชีวิตให้ดีขึ้น

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้ศึกษาได้ใช้แนวคิดและทฤษฎีการเรียนรู้ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับ กระบวนการเรียนรู้ว่าเป็นส่วนสำคัญในการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ให้สามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง และพึ่งพาตนเองได้ เช่นเดียวกับชาวนาบ้านหนองขามพัฒนาที่กำลังจะได้อบรมรู้ถึงวิธีการเปลี่ยนแปลงของชุมชน วิธีการผลิตข้าวตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน รูปแบบการทำเกษตรของชุมชนเพื่อที่จะได้ทบทวนตัวเอง เรียนรู้ตัวเอง เรียนรู้ชุมชน เพื่อที่จะหาแนวทางในการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น หาแนวทางในการแก้ไข เกิดการเรียนรู้ และนำไปเป็นแนวทางในการปฏิบัติต่อไป

5. แนวคิดการแพร่กระจายนวัตกรรมและทฤษฎีการยอมรับ (Innovation Decision Process)

วอร์ทสัน (2546) อ้างถึง Roger และ Shoemaker (1971) ได้ให้ความหมายของคำว่า “นวัตกรรม” ว่าเป็นความรู้ วิธีปฏิบัติหรือวัตถุที่ได้รับการรับรู้จากบุคคลว่าเป็นสิ่งใหม่ ความใหม่ จะถูกวัดจากช่วงเวลานับแต่การใช้หรือการค้นพบครั้งแรก นวัตกรรมอาจก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้ 3 ขั้นตอน คือ การประดิษฐ์คิดค้น (Invention) การแพร่กระจาย (Diffusion) และผลที่เกิดตามมาในขณะเดียวกัน ชาย (2529) ได้กล่าวว่านวัตกรรมเป็นความคิด วิธีการปฏิบัติหรือเครื่องมือใหม่ ที่จะช่วยให้การทำงานได้ผลดี รวดเร็ว และสะดวกสบายขึ้น พิษ เศรษฐกิจชนิดใหม่ สัตว์เลี้ยงชนิดใหม่ ตลอดจนวิธีการปลูกพืชเลี้ยงสัตว์ ย่อมจัดเป็นนวัตกรรมทางการเกษตรได้ทั้งสิ้น ทั้งนี้การแพร่กระจายนวัตกรรมมีปัจจัยที่มีอิทธิพลส่งเสริมต่อการแพร่กระจาย ดังนี้

1. ปัจจัยทางด้านกายภาพ มีบทบาทต่อการเข้าถึง เช่น ระยะทางจากจุดเริ่มต้นไปยังปลายทาง ความสะดวกของการคมนาคม การติดต่อสื่อสาร ส่งเสริมให้เกิดการแพร่กระจาย

2. **ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม** เช่น ลักษณะของประชากรทางด้าน เพศ อายุ สถานภาพทางสังคม การศึกษา จำนวนสมาชิกในครัวเรือน อาชีพและรายได้ นวัตกรรมจะแพร่กระจายแตกต่างกันไปตามลักษณะต่างๆของประชากร

3. **ปัจจัยทางวัฒนธรรม** วัฒนธรรมเป็นได้ทั้งปัจจัยที่ส่งเสริมและอุปสรรค นวัตกรรมที่มีความสอดคล้องกับความเชื่อจะแพร่กระจายได้รวดเร็ว ภาษา และศาสนาที่ใช้ถ้าเป็นสิ่งเดียวกัน การแพร่กระจายย่อมง่ายและเร็วขึ้น

4. **ปัจจัยองค์กรแพร่กระจาย** องค์กรที่มีอิทธิพลในการกำหนดและการดำเนินเกี่ยวกับนโยบาย เช่น ทางด้านการตลาด การประชาสัมพันธ์ และการสร้างปัจจัยขั้นพื้นฐานต่างๆ จะทำให้การแพร่กระจายมีประสิทธิภาพมากขึ้น

5. **ปัจจัยทางคุณลักษณะของนวัตกรรม** พิจารณาในแง่ที่ตัวนวัตกรรมกับความสอดคล้องกับวัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ ค่านิยมหรือรสนิยมของสมาชิกในสังคม การลงทุน ความยากง่าย ไม่สลับซับซ้อน

นอกจากนี้ วรทัศน์ (2546) อ้างถึง Mosher (1978) กล่าวถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดความแตกต่างในอัตราการแพร่กระจายวิทยาการใหม่ๆ ในการเกษตร ดังนี้ ความเหมาะสมของสิ่งเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ กับสภาพการเพาะปลูกในท้องถิ่น เช่นสภาพองค์ประกอบของดิน การระบายน้ำ อุณหภูมิ และน้ำฝน เป็นต้น ผลตอบแทนที่ได้รับจากการเอาสิ่งใหม่ๆ ไป ต้องได้ผลผลิตและราคาที่สูงคุ้มทุนกับปัจจัยที่ใช้ในการผลิต รวมทั้งการคมนาคมขนส่งที่สะดวก และปัจจัยการผลิตต้องมีลักษณะที่เหมาะสมต่อการยอมรับคือ ต้องมีประสิทธิภาพทางการผลิตและทางเทคนิค มีคุณภาพเชื่อถือได้ มีราคาพอเหมาะ มีที่ซื้อแน่นอน และเมื่อต้องการใช้ต้องมีขายในจำนวนและขนาดที่เหมาะสม

กระบวนการยอมรับ

การยอมรับไม่ได้เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลันทันทีหากแต่เป็นกระบวนการเกษตรกรไม่ได้รับนวัตกรรมอย่างทันทีทันใด แต่เขาต้องการเวลาที่จะคิดพิจารณาก่อนการตัดสินใจ กระบวนการยอมรับเป็นกระบวนการทางจิตที่เกิดขึ้นกับบุคคล เริ่มตั้งแต่ได้รับทราบเกี่ยวกับสิ่งใหม่ซึ่งอาจจะเป็นความรู้ แนวคิด หรือการปฏิบัติใดๆ จนถึงขั้นการยอมรับปฏิบัติตาม กระบวนการยอมรับที่เกิดขึ้นกับเกษตรกร หมายถึงการเริ่มต้นเมื่อเกษตรกรได้รับทราบสิ่งใหม่ๆ จากเจ้าหน้าที่ส่งเสริม ได้รับการชักชวนให้นำสิ่งใหม่นั้นไปปฏิบัติ จนกระทั่งเกษตรกรตัดสินใจที่จะลงมือปฏิบัติ และนำไปปฏิบัติจริง จึงถือเป็นการสิ้นสุดของกระบวนการ รูปแบบของกระบวนการที่รู้จักและยอมรับโดยทั่วไปเป็นรูปแบบที่ Rogers and Shoemaker (1971) อ้างโดย บุญธรรม จิตอนันต์ (2536) ได้กำหนดไว้ เป็นกระบวนการที่ประกอบไปด้วย 5 ขั้นตอนดังนี้

1) **ขั้นตอนตระหนักรับรู้ (Awareness)** เป็นขั้นตอนที่เกษตรกรได้รับรู้ว่า มีนวัตกรรมใดๆ เกิดขึ้น ขั้นตอนนี้เจ้าหน้าที่ส่งเสริมอาจจะใช้วิธีแจ้งข่าวสารให้ทราบอย่างเปิดเผย หรือให้เกษตรกรเกิดการรับรู้เองก็ได้ นับเป็นการรับรู้ครั้งแรกของเกษตรกร ดังนั้นรายละเอียดของสิ่งใหม่ๆ เหล่านี้ ยังไม่มี

2) **ขั้นสนใจ (Interest)** เป็นขั้นตอนที่เกิดขึ้นตามหลังขั้นตอนที่ 1 อย่างกระชั้นชิดเนื่องจาก เป็นผลของขั้นตอนแรก กล่าวคือเกิดความสนใจใคร่รู้เกี่ยวกับสิ่งใหม่ๆ นั้นเพิ่มขึ้น ในขั้นตอนนี้ เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรจึงมีบทบาทอย่างมากในการให้ข้อมูลรายละเอียด และชักจูงให้เกษตรกรตัดสินใจยอมรับในเวลาเดียวกัน เทคนิคที่มีต่อวัตกรรมการกำลังเกิดขึ้น

3) **ขั้นประเมิน (Evaluation)** เป็นขั้นตอนที่เกษตรกรนำข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับ นวัตกรรมมาพิจารณาอย่างถี่ถ้วน ทั้งข้อดี ข้อเสีย ค่าใช้จ่าย ผลตอบแทน ตลอดจนความเป็นไปได้ที่จะยอมรับสิ่งใหม่นั้น อันจะนำไปสู่การตัดสินใจในที่สุดว่าจะยอมรับหรือไม่ยอมรับ

4) **ขั้นทดลอง (Trial)** เป็นขั้นตอนที่เกิดขึ้นหลังจากการตัดสินใจของเกษตรกรว่าจะยอมรับ นวัตกรรม เกษตรกรจะเริ่มทดลองนำนวัตกรรมนั้นมาปฏิบัติตามคำแนะนำ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เกษตรกรได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ ซึ่งจะนำไปสู่ขั้นตอนสุดท้ายคือการยอมรับหรือไม่ก็ ปฏิเสธนวัตกรรม

5) **ขั้นยอมรับ (Adoption)** เป็นขั้นตอนที่เกษตรกรตัดสินใจขั้นสุดท้ายยอมรับนวัตกรรมไป ปฏิบัติจริง

วิจิตร (2535) ได้วิจารณ์กลุ่มเกษตรกร โดยใช้กระบวนการยอมรับและอัตราการยอมรับของ เกษตรกร เราสามารถแบ่งกลุ่มเกษตรกรได้ 6 ประเภท คือ

1) **Innovator** (หัวไวใจสู้หรือผู้นำการเปลี่ยนแปลง) เป็นกลุ่มที่มีความใฝ่รู้ใฝ่ศึกษา ชอบ เสี่ยง ชอบทดลอง กล้าได้กล้าเสีย มีการศึกษาและฐานะทางเศรษฐกิจที่ดี มีความคิดก้าวหน้าและหัว ใว สามารถทำความเข้าใจกับเรื่องราวต่างๆ ได้รวดเร็ว และมีการตัดสินใจได้ในฉับพลัน บุคคล ประเภทนี้จะยอมรับการปฏิบัติตามคำแนะนำเผยแพร่ และให้ความร่วมมือแก่นักส่งเสริมมากที่สุด ภายใระยะเวลาอันสั้น บุคคลประเภทนี้มีประมาณร้อยละ 2.5

2) **Early adopter** (รอดูที่ท่าหรือพวกที่ยอมรับเร็ว) เป็นกลุ่มคนที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับ พวกแรก กล่าวคือมีการศึกษาดี ฐานะทางเศรษฐกิจสูง มีความใฝ่รู้ใฝ่ศึกษา มีความคิดก้าวหน้า สามารถทำความเข้าใจกับปัญหาหรือเรื่องราวต่างๆ ได้อย่างรวดเร็วและมองการณ์ไกล แต่มีลักษณะ แตกต่างจากพวกแรก คือไม่ชอบเสี่ยง ไม่ชอบทดลอง อยากรู้ได้แต่กลัวเสีย จึงมักจะขังขังใจ รอดู ท่าที่หรือสภาพการณ์เกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ เสียก่อน โดยจะคอยติดตามผลงานของบุคคลกลุ่มแรก เสียก่อน เมื่อเห็นว่าจะได้ประโยชน์คุ้มค่าจากแนวคิดใหม่แน่นอนแล้วจึงจะยอมทำตาม แต่หากเห็น

ว่าคนกลุ่มแรกประสบความสำเร็จหรือขาดทุนแล้ว เขาก็จะไม่ปฏิบัติตาม บุคคลกลุ่มนี้จะมีอยู่ในกลุ่มชนประมาณร้อยละ 13.5

3) Early majority (เบิ่งตาลังเลหรือพวกยอมรับในระดับปานกลาง) เป็นกลุ่มคนที่มีจำนวนครึ่งหนึ่งของคนส่วนใหญ่ กล่าวคือ ร้อยละ 34 (คนส่วนใหญ่มีร้อยละ 68) เป็นกลุ่มคนที่เราจะต้องพบปะอยู่เสมอ เป็นบุคคลที่มีแนวโน้มจะเชื่อฟังคำแนะนำของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมแต่ยังไม่สู้จะมั่นใจนัก เนื่องจากมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ไม่มั่นคง มีการศึกษาน้อย มีประสบการณ์หรือความรู้รอบตัวจำกัด ทำให้เกิดความลังเลใจ เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรต้องเข้าไปมีบทบาทชักจูงเกลี้ยกล่อมให้คนกลุ่มนี้ตัดสินใจคล้อยตามและยอมรับการปฏิบัติในที่สุด เนื่องจากเป็นกลุ่มใหญ่ในสังคม

4) Late majority (หันเหหัวคือหรือพวกที่ยอมรับช้า) เป็นกลุ่มคนที่เป็นอีกครั้งหนึ่งของคนส่วนใหญ่ร้อยละ 34 มีจำนวนเท่ากับกลุ่มคนประเภท early majority มีลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมเหมือนกับกลุ่มดังกล่าว แต่มีข้อแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด คือทัศนคติของบุคคลประเภทนี้มีแนวโน้มที่จะไม่ยอมเชื่อคำแนะนำหรือการส่งเสริม เนื่องจากมีความหวั่นเกรงต่อการสูญเสียผลประโยชน์ มองไม่เห็นคุณค่าของวิทยาการใหม่ๆ ที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมไปเผยแพร่แนะนำ จึงยึดมั่นอยู่ในกรรมวิธีเดิมที่เคยปฏิบัติสืบเนื่องมาตั้งแต่บรรพบุรุษ และที่สำคัญเป็นคนดีอีร้น ยากแก่การแนะนำส่งเสริมเป็นอย่างยิ่ง วิธีการเอาชนะใจคนกลุ่มนี้ได้จะต้องใช้วิธีการพิสูจน์ให้เห็นผลอย่างชัดเจน เช่น ใช้การสาธิตเป็นเครื่องมือในการส่งเสริม เพื่อให้เขาประจักษ์ด้วยหลักฐาน เขาจึงจะเกิดการยอมรับในที่สุด

5) Laggards (งอมือจับเจ้าหรือพวกที่ยอมรับช้าที่สุด) เป็นกลุ่มคนที่มีอยู่ร้อยละ 13.5 กลุ่มคนเหล่านี้นับเป็นผู้ที่มีความคิดว่าทุกกลุ่มที่กล่าวมาแล้ว ทั้งฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม การศึกษาน้อย ทำให้ไม่สามารถทำความเข้าใจกับวิทยาการใหม่ได้ โอกาสจะรับรู้ข่าวสารน้อย ยิ่งโอกาสในการลงทุนยิ่งไม่มีเลย บางคนมีความเกียจคร้านเป็นเจ้าเรือน เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรจะต้องใช้เวลามากในการส่งเสริมวิทยาการใหม่ๆ ให้แก่คนกลุ่มนี้ เนื่องจากลักษณะเฉพาะที่ได้กล่าวมาแล้ว

6) Dogmatist (ไม่เอาไหนเลยหรือพวกไม่ยอมรับ) เป็นกลุ่มคนส่วนน้อยเพียงร้อยละ 2.5 เท่านั้น นับเป็นกลุ่มคนที่ทำการส่งเสริมได้ยากที่สุด เนื่องจากเป็นพวกที่มีแนวโน้มว่าจะไม่ยอมเปลี่ยนแปลงหรือรับวิทยาการใหม่ๆ ได้เลย ส่วนใหญ่เป็นคนมีอายุมาก มีการศึกษาน้อยถึงปานกลาง ยึดมั่นในการปฏิบัติแบบดั้งเดิมอย่างฝังหัว ไม่ยอมรับรู้หรือรับฟังคำแนะนำชี้แจงใดๆ ทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุป ได้ว่าการที่เกษตรกรในชุมชนจะได้รับนวัตกรรมใหม่และเกิดการแพร่กระจายได้อย่างรวดเร็วหรือช้าขึ้นขึ้นอยู่กับปัจจัยทางกายภาพ ปัจจัยทางเศรษฐกิจสังคม ปัจจัย

ทางวัฒนธรรม ปัจจัยองค์การการแพร่ ปัจจัยทางคุณลักษณะของนวัตกรรม และการยอมรับนวัตกรรม จนเกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ที่จะนำเอานวัตกรรมใหม่นั้นไปปฏิบัติ

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ การแบ่งประเภทบุคคลเป้าหมายหรือเกษตรกรตามลักษณะและอัตราการยอมรับนี้ นับว่าเป็นประโยชน์ต่องานส่งเสริมการเกษตรเป็นอย่างมาก เพราะเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรจะ ได้รู้ว่าบุคคลประเภทใดควรใช้วิธีการส่งเสริมแบบใด และใช้ระยะเวลาประมาณเท่าใด จึงจะทำให้เกษตรกรยอมรับได้ นอกจากนี้ ยังมีปัจจัยอื่นๆ อีก เช่น ความน่าเชื่อถือ ซึ่งมีผลต่อการยอมรับนวัตกรรมของเกษตรกร ดังนั้น เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรจะต้องสร้างความน่าเชื่อถือและศรัทธาให้มาก เกษตรกรจึงจะยอมรับนวัตกรรมไปใช้ในการประกอบอาชีพได้เร็วขึ้น

6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้ศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พอจะสรุปได้ดังต่อไปนี้

อัจฉริย์ (2542) ได้ศึกษาเรื่อง รูปแบบการทำกิจกรรมธรรมชาติเพื่อการพึ่งตนเองของกลุ่มสันติอโศก: กรณีศึกษาชุมชนศิระะอโศก อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ พบว่า ชุมชนศิระะอโศกทำการเพาะปลูกพืชอย่างเดียว โดยไม่มีการเลี้ยงสัตว์ ในการเพาะปลูกจะปลูกพืชหลายๆชนิดที่จำเป็นในการอุปโภคบริโภคร่วมกันในลักษณะผสมผสาน พืชผักอายุสั้นจะปลูกหมุนเวียนเปลี่ยนชนิดกันไปตลอดทั้งปี และข้าวจะปลูกตามฤดูกาล เมื่อเก็บเกี่ยวแล้วก็จะปลูกพืชชนิดอื่นทดแทน การปลูกพืชจะปล่อยให้เจริญเติบโตทางธรรมชาติ โดยลดการเข้าไปยุ่งเกี่ยวแทรกแซงให้มากที่สุด การบำรุงรักษามีเพียงการให้น้ำ และใส่ปุ๋ยหมักที่ทำใช้เองเท่านั้น หลักกิจกรรมธรรมชาติที่ยึดถือกันอยู่มี 4 ประการ คือ 1) การไม่ไถพรวน 2) การไม่ใช้สารเคมีกำจัดแมลง 3) การไม่ใส่ปุ๋ยเคมี 4) การไม่กำจัดวัชพืช ซึ่งเป็นการเปิดทางให้ธรรมชาติได้รักษาความอุดมสมบูรณ์ ด้วยกลไกที่มีอยู่ในตนเองและชาวชุมชนสามารถปฏิบัติตามได้ในระดับที่น่าพอใจ

บัญญัติ (2549) พบว่า รูปแบบการเกษตรที่เหมาะสมกับภูมิมินิเวศน์ เป็นรูปแบบการผลิตที่จะเอื้อต่อการผลิตที่จะนำไปสู่การพึ่งตนเองได้ จะต้องทำการผลิตที่อยู่บนฐานการผลิตที่ครอบครัว และชุมชนมีฐานทรัพยากรที่จะนำมาช่วยการผลิตอะไรได้บ้าง เช่น พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ปุ๋ยพื้นบ้าน (จี้วัว จี้ควาย) หรือซากพืชซากสัตว์ที่หาได้ง่าย ซึ่งปัจจัยการพึ่งตนเองทางการผลิตของเกษตรกรจึงประกอบไปด้วยปัจจัยเหล่านี้ 1) เรื่องพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ จะต้องเป็นพันธุ์พืชที่เหมาะสมกับพื้นที่นิเวศน์นั้นๆ เช่น พันธุ์ข้าวไร่ พันธุ์ข้าวนาทาม 2) เรื่องการปรับปรุงดินที่จะพึ่งตนเองได้จะต้องคิดค้นหาวัสดุที่มีในพื้นที่มาเป็นซากอินทรีย์วัตถุเพื่อปรับโครงสร้างดิน เช่น พืชตระกูลถั่ว และเพิ่มธาตุอาหารด้วยมูลสัตว์ที่มีในพื้นที่และหาได้ด้วยกระบวนการที่ต่อเนื่องและเกี่ยวเนื่องกัน เช่น การทำ

นาที่มีการไหลกลับตอฟางและการปลูกถั่วหลังทำนาเสร็จ และทำน้ำหมักชีวภาพกับการเติมปุ๋ยอินทรีย์ 3) เรื่องแรงงาน แรงงานสัตว์จะช่วยให้ลดต้นทุนในการจ้างลงได้ และแรงงานคนที่มีอยู่จำกัดและทำให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่และภูมิอากาศตามฤดูกาล ควรมีการกำหนดพื้นที่การทำเกษตรและการใช้พันธุ์พืชที่มีอายุที่แตกต่างกันออกไป เช่น พันธุ์ข้าวที่มีอายุแตกต่างกันการกระจายแรงงานจะต่างกันด้วย 4) เรื่องจัดการแปลงการผลิตด้วยเทคนิคและวิธีการทางชีวภาพ โดยการเรียนรู้พฤติกรรมของโรคและแมลงจะช่วยให้ลดต้นทุนการผลิตได้ เช่น เรียนรู้เรื่องชนิดแมลงและช่วงอายุของแมลง

กนกนาด และคณะ (2550) ได้ศึกษารูปแบบและกระบวนการจัดการชุมชนพึ่งตนเองบ้านม่วงไข่ พบว่า รูปแบบและกระบวนการจัดการชุมชนพึ่งตนเองใช้ “ระบบความสัมพันธ์” เป็นเครื่องมือในการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม ตลอดจนประเพณีวัฒนธรรมหรือการประกอบพิธีกรรมต่างๆ มีการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นมาจนถึงปัจจุบัน จึงทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ และสามารถแบ่งวิธีการพึ่งตนเองออกเป็น 3 ลักษณะ ได้แก่ 1) การพึ่งตนเองในด้านปัจจัยสี่ ชุมชนสามารถหาได้จากทรัพยากรธรรมชาติและได้รับการสืบทอดจากบรรพบุรุษ ในลักษณะภูมิปัญญาการประกอบอาชีพ ภูมิปัญญาการทำมาหากิน 2) การพึ่งตนเองในด้านการผลิต พึ่งตนเองได้เนื่องจากชุมชนมีที่ทำกินเป็นของตนเอง มีนิสัยชอบช่วยเหลือซึ่งกันและกัน จึงใช้ระบบความสัมพันธ์เข้ามาใช้ในวิธีการผลิตด้วย เช่น ประเพณีการเอาแสง (การลงแขก) 3) พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงกระบวนการพึ่งตนเองในช่วงก่อตั้ง ชุมชนมีวิถีแบบหาอยู่หากินจากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ต่อมาในช่วงยุคทางแยก ชุมชนเริ่มทำอยู่ทำกิน เนื่องจากภาครัฐมีนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ป่าถูกถากถางเพื่อปลูกพืชเชิงเดี่ยว ทำให้วิถีการพึ่งตนเองลดลง และยุคปัจจุบันวิถีการผลิตเปลี่ยนไป การผลิตหันมาใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัย ใช้เครื่องจักร และใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้น มีการผลิตข้าวเพื่อไว้บริโภคที่เหลือจึงขายเป็นรายได้สู่ครอบครัว ปัจจัยที่ทำให้ชุมชนบ้านม่วงไข่พึ่งตนเองได้อยู่นาน 3 ประการ คือ 1) ความมั่นคงเรื่องทรัพยากรและฐานการผลิต มีทุนโภคทรัพย์ที่ได้จากการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ 2) ความมั่นคงทางระบบความสัมพันธ์ที่ระว่างคนกับคน ความสัมพันธ์แบบเครือญาติกันทางสายเลือด และ 3) มีองค์ความรู้และภูมิปัญญาทั้งเรื่องการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา การเคารพธรรมชาติ การเคารพนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และมีภูมิปัญญาในการประกอบอาชีพ

บุญมา (2515) พบว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นชนบทไทยค่อย ๆ เปลี่ยนไป กล่าวคือ สังคมชนบทไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม ซึ่งแต่เดิมระบบความสัมพันธ์ทั้งด้านการผลิตและในด้านครอบครัวมีความใกล้ชิด ช่วยเหลือซึ่งกันและกันให้ความสำคัญต่อหัวหน้าครอบครัว แต่ตัวอย่างเหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงไป โดยมีปัจจัยที่ช่วยทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ประการแรก คือ ปัจจัยทางด้านความเจริญทางเทคโนโลยีซึ่งได้แก่ เครื่องทุนแรงใช้แทนแรงงานคนและสัตว์

นอกจากนี้ระบบการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เช่น ประเพณีลงแขก ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นการจ้างแรงงานแทน ทำให้แนวความคิดเกี่ยวกับการทดแทนบุญคุณได้สำคัญลง ประการที่สองคือสถาบันครอบครัวไม่สามารถสนองความต้องการของบุคคลในครอบครัวได้ ทำให้สมาชิกในครอบครัวต้องช่วยตนเอง ลักษณะความสัมพันธ์บางอย่างเปลี่ยนไป เช่น อำนาจของพ่อในลักษณะผู้มีอำนาจคนเดียวลดลง สถานภาพของพ่อและแม่เป็นเพียงศูนย์รวมทางด้านจิตใจของสมาชิกในครอบครัวมากกว่า

สมบูรณ (2543) ได้ศึกษา การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนชนเมืองทางด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและการศึกษา พบว่า ชาวบ้านชุมชนชนเมือง มีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตในหลายด้าน คือ ด้านสังคม ได้แก่ ระดับความสัมพันธ์ของชุมชน ทั้งระดับครอบครัว เครือญาติ เปลี่ยนไป กิจกรรมทางประเพณี พิธีกรรม ลดลง ทางด้านเศรษฐกิจมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่อง ระบบการตลาดและการบริโภค ในเรื่องระบบการผลิตทางการเกษตรแบบเดิมที่ไม่มีการใช้เทคโนโลยี ไปสู่การผลิตที่มีความจำเป็นต้องใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ การบริโภคเปลี่ยนจากแบบยังชีพสู่การบริโภคตามกระแสนิยม ทางด้านการเมือง เกิดการเปลี่ยนแปลงเรื่องอำนาจและการช่วงชิงผลประโยชน์ของชาวบ้าน เดิมผู้มีอำนาจได้แก่ กลุ่มผู้อาวุโส คนที่มีฐานะร่ำรวย ต่อมาผู้มีอำนาจเป็นผู้นำที่เป็นทางการและคนมีฐานะ ทางด้านการศึกษามีการเปลี่ยนรูปแบบ ช่องทางสู่การเรียน จากสถานศึกษาที่หลากหลายของชุมชน สื่อต่าง ๆ ข่าวสารที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ สังคม การเมืองมากขึ้น ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในระดับชุมชน ระบบสาธารณสุข ปลอดภัยต่าง ๆ การพัฒนาทางเศรษฐกิจของเขตเมืองส่งผลทำให้เกิดการขยายพื้นที่เพื่ออยู่อาศัย และพื้นที่เพื่ออุตสาหกรรมนอกเขตผังเมือง ทำให้ชาวบ้านในชุมชนชนเมืองขายที่ดินทำกินมากขึ้น เกิดการดึงดูดทรัพยากรบุคคลในรูปแบบของแรงงาน ลูกจ้าง และการบริการจากชุมชนมากขึ้น

ทรงเดช และคณะ (2550) ได้ศึกษา “กระบวนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติการทำเกษตร ไปสู่แนวทางการส่งเสริมการทำเกษตรอินทรีย์ในพื้นที่ตำบลหนองตอกเป็น อำเภอขามเฒ่า จังหวัดกาฬสินธุ์” พบว่า กลุ่มเป้าหมายจะเกิดกระบวนการเรียนรู้จนกระทั่งเปลี่ยนแปลงทัศนคติก็ต่อเมื่อได้รับรู้ข้อมูล ข่าวสาร เนื้อหา คลอบคลุม หนักแน่นเพียงพอ ในเรื่องสภาพปัญหาของตัวเอง ปัญหาของชุมชน การเปลี่ยนแปลงของชุมชน สังคม จากอดีตสู่ปัจจุบัน เห็นตัวอย่างการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ เห็นรูปธรรมของการทำเกษตรอินทรีย์ เห็นผลประโยชน์จากการแก้ปัญหาด้วยวิธีการดังกล่าว ความรู้ดังกล่าว จะทำให้กลุ่มเป้าหมาย สามารถคิดวิเคราะห์เชื่อมโยง จนมีความเข้าใจในสภาพปัญหาของตนเอง ปัญหาของผู้อื่น ชุมชน สังคม จนเกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ นำไปสู่การตัดสินใจลงมือปฏิบัติด้วยความเชื่อมั่นและศรัทธาในที่สุด และทำให้องค์การบริหารส่วนตำบลหนองตอกเป็นทราบถึงสถานการณ์ปัญหาในชุมชน ได้ความรู้และชุดประสบการณ์ ในการ

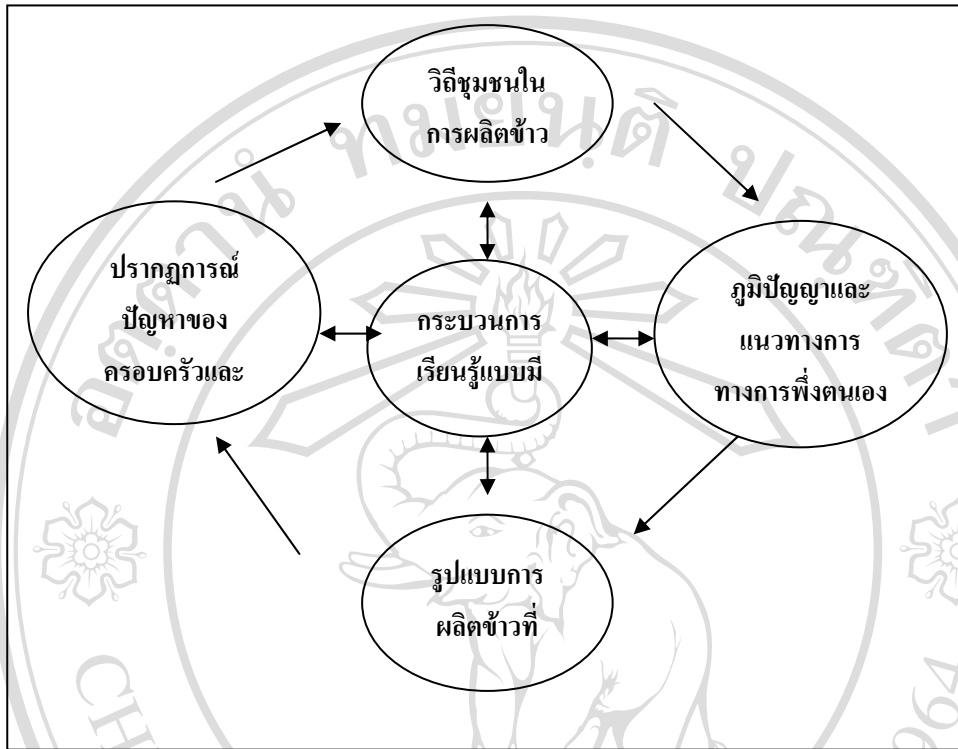
เปลี่ยนแปลงทัศนคติการทำเกษตรเคมี มาสู่การทำเกษตรอินทรีย์ และได้แนวทางการส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการพึ่งตนเอง

ปารีชาติ และคณะ (2542) อ้างถึงคณะกรรมการสตรี โครงการพัฒนาศึกษาเพื่อชุมชน ซึ่งเห็นได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ เป็นการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง ทั้งในการพยายามแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตจริง หรือเกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน หรือสภาพความเป็นอยู่ กิจกรรมที่ดำเนินอยู่นั้น เป็นไปเพื่อตอบสนองต่อการแก้ปัญหาและสอดคล้องกับแบบแผนการผลิตของชุมชน จึงเป็นพลังขับเคลื่อนให้เกิดพลังของการเรียนรู้ เมื่อได้พูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น วิเคราะห์ปัญหา หาแนวทางแก้ไข เมื่อได้แนวทางมาแล้ว สมาชิกนำกลับไปลงมือปฏิบัติแล้วกลับมาทบทวน วิเคราะห์ร่วมกันเพื่อสรุปบทเรียน และหาแนวทางการแก้ไขต่อไปอีก กระบวนการที่เกิดขึ้นซ้ำๆ นี้ เท่ากับเป็นการยกระดับสติปัญญาของสมาชิกในกลุ่ม และผลพวงจากการเรียนรู้จากปัญหาจริงดังกล่าว ยังช่วยแก้ไขพัฒนาคุณภาพชีวิต อันเป็นผลที่คนในชุมชนสามารถเห็นเป็นรูปธรรม

จากการศึกษาเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจะเห็นว่า ชุมชนต้องรู้และเข้าใจปัญหาและมีพลังความคิด พลังการปรับเปลี่ยน โดยอาศัยต้นทุนของชุมชนที่มีผสมผสานกับการหนุนเสริมจากภายนอก ด้วยกระบวนการมีส่วนร่วมให้เจ้าของปัญหาได้ลงมือแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยตัวเอง โดยใช้กระบวนการเรียนรู้ทั้งประสบการณ์หรือสถานการณ์ปัญหาของเกษตรกรเอง ที่กำลังเผชิญอยู่กับการเรียนรู้ภายนอก แล้วลงมือปฏิบัติตาม ด้วยกระบวนการกลุ่มจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมได้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จากการศึกษาเอกสารครั้งนี้ ทางผู้ศึกษาได้นำมากำหนดประเด็นหลักในการศึกษา ได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 4 ประเด็นหลักในการศึกษา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved